

■ Theoretical, Legal, and Technical Issues Related to Safeguarding Ruins

The article may be found on pages 12-28.

■ Probleme teoretice, juridice și tehnice aferente punerii în siguranță a unor ruine

Articolul se poate citi în paginile 12-28.

■ Romok megerősítésének elméleti, jogi és műszaki kérdéskörei

A cikk a 12–28. oldalon olvasható.

built heritage *patrimoniu construit*

YEAR XI. • 41ST ISSUE

ANUL XI. • NUMĂRUL 41

épített örökség

XI. ÉVFOLYAM • 41. SZÁM

Transsylvania

Nostra

7
2017

■ We draw our authors' attention to the fact that since January 2016, the editing requirements for the bibliography of the *Transsylvania Nostra* journal have changed. For future issues we will use the author-date, or so-called Harvard reference system, with parenthetical in-text citations and corresponding list of references. We kindly ask our authors to submit, from now on, their articles edited according to the following requirements! Otherwise, we will be unable to accept the submitted study!

Use of footnotes is still accepted and recommended in cases where the author wishes to add notes accompanying or supplementing the main text. If in a footnote reference is made to a publication as well, please use the in-text citation form.

In the references (in-text citations, footnotes, list of references), please do not cite any sources (especially online sources) whose scientific validity can not be verified (eg. wikipedia-type sites).

The basic form of parenthetical in-text citations:

last name of author/editor (no comma) year of publication (comma) page number (indicating the page number/s is mandatory, unless the reference applies for the entire publication).

All bibliographic items shown in the main text should be included in the alphabetical list of references from the end of the article!

The general rules for reference requirements are published on the website of the *Transsylvania Nostra* journal (<http://www.transylvanianostra.eu/tjournal/hu/tartalom/publik%C3%A1ci%C3%B3s-felt%C3%A9telek>), where we illustrate the rules concerning publications with several volumes, studies published in a collection, articles in periodicals, respectively manuscripts: theses and dissertations. For more details please visit our website!

■ Atragem atenția autorilor noștri asupra faptului că, începând din ianuarie 2016, s-au modificat cerințele de redactare pentru aparatul critic al revistei *Transsylvania Nostra*. În continuare vom trece la așa-numitul sistem Harvard, cu referințe parantetice și cu lista de referințe corespunzătoare. Îi rugăm pe viitori noștri autorii ca în continuare să-și editeze articolele trimise spre publicare luând în considerare următoarele cerințe! În caz contrar, nu vom putea accepta manuscrisul trimis!

Folosirea notelor de subsol este acceptată și recomandată în continuare, în cazurile în care autorul dorește să adauge o notă însoțitoare sau de completare a textului principal. În cazul în care în nota de subsol se face trimitere către o publicație, vă rugăm să folosiți forma referinței parantetice.

În referințe (notă parantetică, notă de subsol, listă de referințe), vă rugăm să evitați citarea surselor (în special surse de pe internet) ale căror credibilitate științifică nu pot fi verificate (de exemplu, siteuri de tip wikipedia).

Forma de bază a referințelor parantetice:
numele de familie al autorului/edito-
rului (fără virgulă) anul de publicare
(virgulă) numărul paginii (indicarea
paginii/paginilor este obligatorie, cu ex-
cepția cazului în care se face trimitere la
întreaga publicație).

Vă rugăm să treceți toate titlurile biblio-
grafice prezentate în textul principal in-
clusiv în lista de referințe organizată alfa-
betic de la sfârșitul articolului!

Regulile generale privind cerințele de redactare au fost publicate pe siteul revistei *Transsylvania Nostra* (<http://www.transylvanianostra.eu/tjournal/hu/tartalom/publik%C3%A1ci%C3%B3s-felt%C3%A9telek>), unde sunt ilustrate prin exemple regulile cu privire la publicații cu mai multe volume, studii apărute în lucrări colective, articole în publicații periodice, respectiv la manuscrise: lucrări de licență și disertații. Pentru mai multe detalii, vă rugăm să vizitați site-ul revistei!

■ Felhívjuk a szerzőink figyelmét, hogy 2016. januárral kezdődően megváltoztak a *Transsylvania Nostra* folyóirat könyvészetre vonatkozó formai követelményei. A továbbiakban áttérünk az úgynevezett Harvard-módszeres, zárójeles hivatkozási formára, valamint az ennek megfelelő évszámkiemelő bibliográfiai formára. Tisztelettel kérjük a szerzőket, hogy a beküldendő cikkeket ezentúl az alábbi követelményeket figyelembe véve szerkesszék meg! Ellenkező esetben nem áll módunkban elfogadni a beküldött tanulmányt!

Lábjegyzetek használata továbbra is elfogadott és ajánlott olyan esetekben, amikor a szerző a főszöveghez kíván megjegyzést, kiegészítést fűzni. Amennyiben a lábjegyzetben egy műre történik hivatkozás, akkor a zárójeles hivatkozási formát kérjük alkalmazni.

A hivatkozásokban (zárójeles jegyzet, lábjegyzet, bibliográfia) kérjük ne idézzon olyan forrásokat (különösen internetes forrásokat), amelyek tudományos hitelessége nem ellenőrizhető (pl. wikipedia jellegű honlapok).

Zárójeles hivatkozás alapformája:

szerző/szerkesztő családneve (nincs vessző) kiadás évszáma (vessző) oldalszám (az oldalszám/ok feltüntetése kötelező, kivéve ha a hivatkozás az egész műre vonatkozik).

A főszövegben feltüntetett összes bibliográfiai tételt kérjük feltüntetni a cikk végén szereplő alfabetikus, évszámkiemelő bibliográfiában is!

A bibliográfiai követelményekre vonatkozó általános szabályokat a *Transsylvania Nostra* folyóirat honlapján tettük közzé (<http://www.transylvanianostra.eu/tjournal/hu/tartalom/publik%C3%A1ci%C3%B3s-felt%C3%A9telek>), ahol példákkal illusztráltuk a többkötetes művekre, a gyűjteményes kötetekben megjelent tanulmányokra, a periodikumok cikkeire, valamint a kéziratokra: szakdolgozatra és disszertációra vonatkozó szabályokat. Kérjük, hogy látogassák meg honlapunkat a bővebb információ érdekében!

■ Front cover photo: The reconstructed great hall of the Diósgyőr Castle (Hungary) © CSÉFALVAY Gyula

■ Back cover photo: Mural fragment, church in Jelna (Bistrița-Năsăud Co.) © KISS Lóránd, 2016

■ Fotografie copertă I: Sala cavalerilor reconstruit, Cetatea din Diósgyőr (Ungaria) © CSÉFALVAY Gyula

■ Fotografie copertă IV: Fragment de pictură murală, biserica din Jelna (jud. Bistrița-Năsăud) © KISS Lóránd, 2016

■ Első fedél képe: A diósgyőri vár rekonstruált lovagterme (Magyarország) © CSÉFALVAY Gyula

■ Hátsó fedél képe: Részlet a kiszolnai (Beszerce-Naszód megye) templom falképéből © KISS Lóránd, 2016

Content – Cuprins – Tartalom

- 1 ■ KIRIZSÁN Imola
Greetings *** Preambul *** Köszöntő
- 2 ■ Rodica CRIȘAN
An Overview of Present-day Reconstruction: Uses and Abuses
O privire de ansamblu asupra reconstrucției la timpul prezent:
uzuri și abuzuri
A jelenkori visszaépítések áttekintése: (mértéktelen) használat
- 7 ■ MÁTÉ Zsolt
The Motivations of Reconstruction
Justificările reconstrucției
A visszaépítés motivációi
- 12 ■ Dorottya MAKAY ■ Tamás EMŐDI ■ Carmen FLORESCU
Probleme teoretice, juridice și tehnice aferente punerii în siguranță a unor ruine
Corului Bisericii Evanghelice din Jelna
Theoretical, Legal, and Technical Issues Related to Safeguarding Ruins
The Example of the Choir of the Lutheran Church in Jelna
- 29 ■ CSÉFALVAY Gyula
A siklósi dzsámitól a diósgyőri várig
From the Mosque in Siklós to the Diósgyőr Castle
- 37 ■ Livia BUCȘA ■ András MORGÓS ■ Benedetto PIZZO
■ Nicola MACCHIONI ■ Adina SZITAR
Contribuții la strămutarea și reconstrucția obiectivului stăvilărilor din cadrul City Business Centre Timișoara
Contributions to the Reconstruction of a Sluice within the City Business Centre in Timișoara
- 46 ■ Andreea MILEA
Parcul castelului Kendi-Kemény din Brâncovenești, județul Mureș
Date istorice și contemporane
The Kendi-Kemény Manor House Park in Brâncovenești, Mureș County
Historical and Contemporary Data
- 60 ■ In memoriam Dan NICOLAE

Financed by / Finanțat de / Támogató:

Transsylvania Nostra
built heritage • patrimoniu construit • épített örökség

Nemzeti Kulturális Alap

A kiadvány megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap (Magyarország) támogatta.

■ Editor in chief / Redactor șef / Főszerkesztő: **SZABÓ Bálint** ■ Subeditor in chief / Redactor șef adjunct / Főszerkesztő-helyettes: **Vasile MITREA**
■ Editorial Committee / Colegiul de redacție / Szerkesztőbizottság: **BENCZÉDI Sándor** (RO), **Șerban CANTACUZINO** (GB), **Mircea CRIȘAN** (RO), **Rodica CRIȘAN** (RO), **Miloš DRDÁČKÝ** (CZ), **Octavian GHEORGHIU** (RO), **FEJÉRDY Tamás** (HU), **KIRIZSÁN Imola** (RO), **KOVÁCS András** (RO), **Christoph MACHAT** (DE), **Daniela MARCU ISTRATE** (RO), **MIHÁLY Ferenc** (RO), **Paul NIEDERMAIER** (RO), **Virgil POP** (RO), **Liliana ROȘIU** (RO), **Gennaro TAMPONE** (IT) ■ Collaborators / Colaboratori / Közreműködők: **Ana COȘOVEANU**, **EKE Zsuzsanna**, **JAKAB Márta**, **Ioana Elena RUS**, **SZÁSZ Augusztina**
■ Layout Design / Concepția grafică / Grafikai szerkesztés: **IDEA PLUS** ■ Layout editor / Tehnoredactare / Tördelés: **TIPOTÉKA** ■ Editorial general secretary: **TAKÁCS Enikő** ■ Contact: editorial@transsylvania.ro ■ Publisher / Editura / Kiadó: **SC. Utilitas SRL**, Str. Breaza nr. 14, Cluj-Napoca, 400253 RO, Tel/Fax: 40-264-435489, e-mail: office@utilitas.ro ■ Publishing-house / Tipografia / Nyomda: **Colorprint**, Zalău ■ The articles do not reflect in all cases the standpoint of the Transsylvania Nostra Journal. The articles' content and the quality of the images fall under the authors' responsibility. ■ Articolele autorilor nu reflectă în fiecare caz punctul de vedere al revistei Transsylvania Nostra. Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și calitatea imaginilor revine autorilor. ■ A szerzők cikkei nem minden esetben tükrözik a Transsylvania Nostra folyóirat álláspontját. A cikkek tartalmáért és az illusztrációk minőségéért a szerzők felel. ■ All rights reserved. The Journal may not be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publishers. 2017 © Fundația Transsylvania Nostra ■ CNCS B granted journal / Revistă cotată categoria CNCS B / CNCS B minősítéssel ellátott folyóirat ■ ISSN-L 1842-5631, ISSN 1842-5631 (print), ISSN 2344-5084 (on-line) ■

■ The relevancy of the topic regarding the Reconstruction of Monuments and Sites, addressed during the 18th edition of the TUSNAD International Conference in 2016, is also revealed by a new issue of the Transsylvania Nostra journal dedicated to this topic in 2017.

The geopolitical position of our country exempts us from post-war reconstructions, but total or partial reconstructions following disasters (fires, cases of local collapse) exist and we face them on a daily basis. These reconstructions, as well as those of ruins, are of late supported by European funds with the aim of increasing their attraction for tourists, even if the scientific support of specialists is not always reflected in these reconstructions.

In this respect, I subscribe to the ideas of the Hungarian ICOMOS National Committee of the "laudation" of awarding the "Lemon" Prize¹ in 2016: "RECONSTRUCTION guided by emotional impulses, focused on spectacularity, being increasingly accepted and spread, is carried out mainly based on economic considerations (servicing tourism, increasing the potential for tourist attraction), supposed to be professionally founded, but questionable in terms of authenticity, regarded as rehabilitation, it follows the spirit of contemporary fashion rather than the universal exigencies of authenticity and integrity, still considered to be basic principles in the field. This phenomenon has intensified not only in Hungary; we know of current examples in many other countries."²

In addition to this event, other conferences have chosen to discuss the issue of reconstruction as well: the annual meeting of the ICOMOS National European Committees (June 6-7, 2016, Athens) focused on the European perspective of reconstruction, and within the ICOMOS General Assembly, organised in Istanbul between October 15 and 21, 2016, a one-day conference was also held, discussing post-disaster reconstruction.

The first issue of this year provides you with two syntheses and three papers with totally distinct approaches to this topic, which, as expected, will be debated for a long time. We wish you a pleasant reading!

Imola KIRIZSÁN
Member of the Editorial Committee

■ Actualitatea tematicii Reconstrucției monumentelor și siturilor istorice, abordată și la a 18-a ediție a Conferinței Internaționale TUSNAD 2016 se justifică și printr-un nou număr al revistei Transsylvania Nostra dedicat acestei tematici și în 2017.

Poziția geopolitică a țării noastre ne scutește de reconstrucții în urma războaielor; dar reconstrucțiile totale sau parțiale după catastrofe (incendii, prăbușiri locale) există și ne confruntăm cu ele la nivel cotidian. Aceste reconstrucții și cele ale ruinelor sunt susținute mai nou din fonduri europene pentru creșterea atracției pentru turiști, chiar dacă susținerea științifică a specialiștilor nu este întotdeauna reflectată prin aceste reconstrucții.

În acest sens mă subscriu la ideile formulate de Comitetul Național ICOMOS din Ungaria în „laudăția” atribuirii Premiului „Lămâie”¹ pe anul 2016: „RECONSTRUCȚIA călăuzită de impulsuri emoționale, axată pe spectaculozitate, fiind din ce în ce mai acceptată și răspândită, se realizează în principal pe considerente economice (deservirea turismului, creșterea potențialului de atracție turistică), presupusă a fi fondată profesional, însă discutabilă din punctul de vedere al autenticității, privită ca reabilitare, urmărește mai degrabă spiritul modei contemporane decât exigențele universale ale autenticității și integrității, considerate încă principii de bază în domeniu. Acest fenomen nu s-a intensificat doar în Ungaria, cunoaștem exemple actuale în multe alte țări.”²

Pe lângă acest eveniment, și alte consfățuirii și-au ales să dezbata problematica reconstrucțiilor: întvederea anuală a comitetelor naționale europene ICOMOS (6-7 iunie 2016, Atena) s-a axat pe perspectiva europeană a reconstrucției, iar în cadrul Adunării Generale ICOMOS, desfășurată în 15-21 octombrie 2016 la Istanbul, s-a organizat și o conferință de o zi dezbătând reconstrucțiile de după dezastre.

Primul număr din acest an pune la dispoziția Dvs. două sinteze și trei prelegeri cu abordări total distincte ale acestei tematici, care după cum se preconizează va fi încă mult dezbătută. Lecturare plăcută!

Imola KIRIZSÁN
membru al Comitetului de redacție

1 In 2006 the Hungarian ICOMOS National Committee has decided to award each year the Lemon Prize to those historic building conservation works that are deemed by it to be the least successful and most flawed. The name of the winner is announced each year by the Hungarian ICOMOS National Committee's President on the International Day for Monuments and Sites (April 18). On April 18, 2016, on the International Day for Monuments and Sites, the Hungarian ICOMOS National Committee awarded the Lemon Prize to itself.

2 Hungarian ICOMOS National Committee. *Lemon Prize for Conservation 2016*. <http://icomos.hu/data/documents/documents/9/1/c/91c-380c684da6823cbc610c585eec4aa.pdf>.

1 În 2006 Comitetul Național Maghiar ICOMOS a decis să acorde în fiecare an Premiul Lămâie al Protecției Monumentelor Istorice acelor restaurări de monumente, care sunt considerate de către acesta a fi cei mai puțin de succes, cei mai plini de greșeli. Numele premiantului este anunțat în fiecare an cu ocazia Zieli Internaționale a Monumentelor și Siturilor Istorice (18 aprilie) de către președintele Comitetului Național Maghiar ICOMOS. În data de 18 aprilie 2016, de Ziua Internațională a Monumentelor, Comitetul Național Maghiar ICOMOS și-a acordat Premiul Lămâie al Protecției Monumentelor propriului institut.

2 Comitetul Național Maghiar ICOMOS. *Premiul Lămâie al Protecției Monumentelor 2016*. <http://icomos.hu/data/documents/document-9/1/c/91c380c684da6823cbc610c585eec4aa.pdf>.

■ A műemlékek és a műemléki helyszínek rekonstrukciója témakör időszerűségét, melyet a TUSNAD 2016 nemzetközi tudományos konferencia 18. ülészaka is tárgyalt, mi sem igazolja jobban mint az a tény, hogy a Transsylvania Nostra folyóirat egy újabb tematikus számot szán ennek 2017-ben is. Országunk geopolitikai helyzetéből adódóan nem kell háborút követő vissza- és újjáépítésről beszélnünk, de gyakori a teljes vagy részleges újjáépítés katasztrófák (tűzvész vagy beomlások) után. Előtérbe kerültek az európai uniós forrásokból finanszírozott rom- és várekonstrukciók is, amelyek inkább a turista-atrakcióra hajtanak, mint a tudományosan megalapozott és a szakértők által is elfogadott kiegészítésre vagy védelemre.

Ebben a szellemben csak idézni tudom az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságnak a 2016-os év Citrom díj¹ „laudációjából” a következő frappáns gondolatot: „Az érzelmi indítástól vezérelt látványközpontú, s többnyire gazdasági megfontolásból megvalósuló (turizmus kiszolgálása, turisztikai vonzerő növelése), szakmailag alátámasztottnak vélt, a hitelesség tekintetében azonban vitatható – egyre inkább elharapódzó, helyreállításnak tekintett REKONSTRUKCIÓ inkább a kordivatos szellemiséget, mint a hitelesség és a sértetlenség egyetemes követelményét és egyben alapelvét követi. Ez a jelenség egyébként nem csak Magyarországon erősödött fel, számos más országból is ismerünk aktuális példákat.”²

Mindemelelt a közelmúltban több más, az épített örökséghez kapcsolódó esemény tárgyat képezte a rekonstrukció. Ezen tematika köré szervezett több megbeszélést az ICOMOS is (2016. június 6–7-én az Európai Nemzeti Bizottságok a rekonstrukció európai perspektíváit tárgyalták Athénban). Az éves isztambuli ICOMOS-közgyűlés, 2016. október 15–21. között, egynapos megbeszélést szánt a katasztrófák utáni rekonstrukciónak.

A 2017-es év első száma, amit most Önök elé teszünk, egy újabb gyűjtemény ebben a tematikában, amely két szintézist és három, merőben más megközelítésű rekonstrukció-szemléletet tartalmaz. Kellemes olvasást kívánunk!

KIRIZSÁN Imola
szerkesztőbizottsági tag

1 Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága 2006-ban elhatározta, hogy minden évben Műemlékvédelmi Citrom-díjjal illeti az általa legkevésbé sikeresnek, leginkább elhibázottnak ítélt műemlék helyreállításokat. A díjazott nevét minden évben a Nemzetközi Műemléki Világnap alkalmából (április 18.) az ICOMOS MNB elnöke hirdeti ki. 2016. április 18-án, a Műemléki Világnapon az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága saját magának ítélte oda a Műemlékvédelmi Citrom-díjat.

2 ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, *Műemlékvédelmi Citrom Díj 2016*. <http://icomos.hu/data/documents/documents/9/1/c/91c380c684da6823cbc610c585eec4aa.pdf>.

■ Rodica CRIȘAN¹

An Overview of Present-day Reconstruction: Uses and Abuses

O privire de ansamblu asupra reconstrucției la timpul prezent: uzuri și abuzuri

A jelenkori visszaépítések áttekintése: (mértéktelen) használat

■ The international conference held in Cluj-Napoca in October 2016 submitted to debate a topic that is as current as it is challenging, i.e. the reconstruction of monuments and sites.

The reserves expressed by certain specialists with regard to any form of reconstruction of a historic building or site emerge first of all from the knowledge that history is not reversible, and that built heritage is irreplaceable. Once lost, it is lost forever, at least in its material form. Leaving aside this radical position, reconstruction may in principle be appropriate in certain exceptional cases. However, two questions arise immediately: which are these exceptional cases and how should reconstruction be conducted in these cases?

Specialists have accepted the reconstruction of remarkable historic buildings or centres, based on thorough documentation, following extraordinary trauma (such as war or major natural disasters), subject to compliance with the unity of time and place. The main purpose in such cases is in fact the reconstruction of the immaterial values associated with the lost building. It should be stressed, however, that

■ Conferința internațională desfășurată la Cluj-Napoca în octombrie 2016 a supus dezbaterii o temă pe cât de actuală pe atât de provocatoare: reconstrucția monumentelor și siturilor istorice.

Rezervele exprimate de unii specialiști cu privire la orice formă de reconstrucție a unui monument sau sit istoric se bazează întâi de toate pe conștiința faptului că istoria nu este reversibilă, iar patrimoniul construit este de neînlocuit: odată pierdut, este pierdut pentru totdeauna, cel puțin în forma sa materială. Dincolo de această poziție radicală, se poate accepta faptul că, în principiu, reconstrucția poate fi oportună în anumite cazuri excepționale. Apar însă de îndată două întrebări: care sunt aceste situații de excepție și în ce fel ar trebui realizată reconstrucția în aceste cazuri?

Reconstrucția unor monumente remarcabile sau a unor centre istorice, bazată pe o documentație riguroasă, a fost și este acceptată de specialiști în urma unor traume deosebite (ca cele produse de războaie sau dezastre naturale majore), sub rezerva respectării condițiilor unității de timp și loc. În astfel de cazuri, scopul principal este în

■ A 2016 októberében Kolozsvárott zajló nemzetközi konferencia egy lényegében aktuális és ugyanakkor kihívást jelentő témát bocsátott vitára: a műemlékek és műemléki helyszínek rekonstrukciója.

Az egyes szakemberek által egy adott műemlék vagy műemléki helyszín bármilyen visszaépítése kapcsán megfogalmazott fenntartások legfőbbképpen azon a meglátáson alapulnak, hogy a történelem nem visszafordítható, és az épített örökség nem pótolható: ha egyszer elpusztult, akkor az – legalábbis anyagi formájában – örökké elveszett. E radikális megközelítésen túlmenően elvben elfogadható az is, hogy a rekonstrukció bizonyos kivételes esetekben indokolt lehet. Viszont rögtön két kérdés vetődik fel: pontosan melyek ezek a kivételek, és milyen formában kell ilyen esetekben a rekonstrukciót kivitelezni?

Egy kiváló műemlék vagy történelmi belváros pontos dokumentáció alapján történő visszaépítését a szakma egy megrendítő esemény (mint például háborúk vagy természeti csapások okozta állapotok) nyomán találta, illetve találja elfogadhatónak az idő és a hely egységének feltételei között. Ilyen esetben a fő cél a lerombolt műemlékhez társuló szel-

¹ Architect, PhD, university professor at the Ion Mincu University of Architecture and Urbanism, Bucharest, Romania.

¹ Arhitect, dr., profesor universitar la Universitatea de Arhitectură și Urbanism Ion Mincu, București, România.

¹ Építész, dr., professzor a Ion Mincu Építészeti és Urbanizmus Egyetemen, Bukarest, Románia.

ruins resulting from disaster increase the emotional, symbolic, and commemorative value of the place. On the other hand, a building fully or mainly rebuilt today becomes a product of the present. No matter how faithful to the original it is in terms of shape, materials, and techniques, the reconstruction is just a copy of a building lost forever. Consequently, alternative solutions should perhaps be considered in such cases, such as preserving the materiality of the ruin, with its symbolic and evocative power, in association with immaterial (virtual) on-site reconstructions of the ensemble of the lost construction, making use of the new technologies and digital media available in the 21st century, such as holography and augmented reality. Such an approach could keep the memory of the physically destroyed heritage alive, and at the same time protect the material authenticity and the values related to the ruins (aesthetic, emotional, symbolic, and evocative).

We can see however, in recent European and national practice, physical reconstructions that are not justified by exceptional situations. This reveals a distorted practice in handling the values of built heritage, the consequence of which is the mystification of history and the misleading of spectators.

It can be easily noticed that physical reconstruction has currently become an ordinary practice of (re)creating fake historic buildings and ensembles, which manipulates the observers and the collective memory. Such recent reconstructions are usually determined by political and economic reasons – mainly aimed at developing profit-making mass tourism –, which often become more important than scientific criteria on authenticity and cultural value. We may quote here the highly promoted (and likewise contested) full reconstructions of the Royal Palace in Berlin, the Saint-Cloud Château near Paris, and the Tuileries Palace in Paris. Moreover, partial reconstructions

fapt reconstrucția valorilor imateriale asociate construcției pierdute. Aici trebuie însă subliniat faptul că o ruină rezultată dintr-un dezastru intensifică valoarea emoțională, simbolică și comemorativă a locului. Pe de altă parte, o construcție integral sau preponderent reconstruită astăzi devine un produs al prezentului: indiferent cât este de fidelă originalului ca formă, materiale și tehnici, reconstrucția este doar o copie a construcției pierdute definitiv. Ca atare, în astfel de situații, ar fi poate de luat în considerare soluții alternative: prezervarea materialității ruinei, cu forța ei simbolică și evocativă, în asociere cu reconstrucții imateriale (virtuale) *in situ* ale ansamblului construcției pierdute, realizate cu ajutorul noilor tehnologii și mediilor digitale disponibile în secolul al XXI-lea, cum sunt holografia și realitatea augmentată. O astfel de abordare ar putea păstra vie memoria patrimoniului distrus fizic, protejând totodată autenticitatea materială și valorile asociate ruinelor (estetică, emoțională, simbolică, evocativă).

Constatăm însă că în practica europeană și națională se realizează în ultimul timp reconstrucții fizice care nu sunt justificate de situații excepționale și care evidențiază o manieră distorsionată de a opera cu valorile patrimoniului construit, având drept consecință mistificarea istoriei și înșelarea privitorilor.

Se poate lesne observa faptul că, în prezent, reconstrucția fizică a devenit o practică obișnuită de a (re)crea false clădiri și ansambluri istorice, manipulând observatorii și memoria colectivă. Astfel de reconstrucții recente sunt de regulă determinate de rațiuni politice și economice – vizând în principal dezvoltarea turismului de masă aducător de profit –, rațiuni care deseori devin mai importante decât criteriile științifice privind autenticitatea și valoarea culturală. Putem cita aici reconstrucțiile integrale intens promovate (și contestate deopotrivă) ale Palatului Regal din Berlin, Castelului Saint-Cloud de lângă Paris și Palatului Tuileries

lemi érték rekonstrukciója. Itt viszont megjegyzendő, hogy egy katasztrófa folytán fennmaradt rom fokozza a hely érzelmi, szimbolikus és emlékjellegét. Másfelől manapság egy teljes egészében vagy részeiben visszaépített műemlék a jelen művévé válik: függetlenül attól, hogy formájában, anyagában vagy módszereiben mennyire hűen követi az eredeti megoldást, a rekonstrukció akkor is csak az örökre elveszett épület másolata. Ennek megfelelően, ilyen esetekben inkább alternatív megoldásokat kellene figyelembe venni: a múltat felidéző szimbolikus erőt sugárzó rom anyagi állapotának megőrzését, és ezt a helyszínen a XXI. században rendelkezésre álló új, digitális technológiák és eszközök – mint például a holográfia és a kiterjesztett valóság – segítségével a leomlott épületegyüttes immateriális (virtuális) rekonstrukciójával társítani. Egy ilyenszerű megközelítés az anyagi mivoltában elpusztult örökség emlékét tovább éltethetné, és ugyanakkor megóvhatná a romok anyagi hitelességét és az ezekhez társuló (esztétikus, érzelmi, szimbolikus és a múltat idéző) értékeket.

Megállapítható viszont, hogy az európai és a hazai gyakorlatban újabban többnyire különleges körülmények által nem indokolt fizikai visszaépítések tanúi lehettünk, amelyek az épített örökség értékeit eltorzítják, és ezeknek következménye a történelem misztifikálása és a nagyközönség félrevezetése.

Könnyen észlelhető, hogy jelenleg az épületek fizikai visszaépítése hamis műemlékek és műemlék együttesek (új)teremtését célzó és a közönséget, illetve a kollektív emlékezetet manipuláló szokásos gyakorlattá vált. A közelmúltban ekképpen kivitelezett rekonstrukciókat tehát általában főleg a profittermelő tömegturizmus fejlesztését célzó politikai és gazdasági indítékok határozták meg, és e motivációk gyakran fontosabbak, mint a hitelességre törekvő tudományos követelmények vagy a kulturális érték. Megemlíthetjük itt a berlini királyi palota, a Párizs közelében található Saint-Cloud-kastély és a párizsi Tuilériák-palota fokozottan támogatott (és ugyanolyan mér-

■ **Fotos 1-3.** Firmiano Castle (Italy). Conservation of the ruin image and (reversible) additions in a contemporary style, ensuring accessibility for visits. Architect Werner TSCHOLL, 2006, Source: <http://divisare.com/projects/124961-werner-tscholl-alexa-rainer-castel-firmiano> © Alexa RAINER

■ **Foto 1-3.** Castelul Firmiano (Italia). Conservarea imaginii ruinei și completări (reversibile) în registru contemporan, care asigură accesibilitatea pentru vizitare. Arhitect Werner TSCHOLL, 2006, Sursa: <http://divisare.com/projects/124961-werner-tscholl-alexa-rainer-castel-firmiano> © Alexa RAINER

■ **1-3. kép:** Firmiano-kastély (Olaszország). A rom összképének megőrzése és a látogathatóságot biztosító (visszafordítható) pótlások kortárs megoldásokkal. Werner TSCHOLL építész, 2006, Forrás: <http://divisare.com/projects/124961-werner-tscholl-alexa-rainer-castel-firmiano> © Alexa RAINER

of and “in style” additions to valuable ruins, full of significance and assumed as ruins by the collective consciousness, transform them into commercial fakes (as it happened with certain medieval castles in Romania). In such cases, authenticity is damaged, the relationship of the cultural resource with the historic time is falsified, and the concept of historic heritage is distorted, while exorbitant amounts are spent for this purpose, which are expected to be returned by tourism. Kitsch often proliferates with these reconstructions, which actually turn historic buildings and sites into theme parks with historic atmosphere for diverting tourists.

A similar result of historic heritage fake is also obtained in the case of ruins with aesthetic and symbolic value acknowledged by the contemporary society, hidden in new buildings that reproduce (more or less faithfully) a past stage

din Paris. Alteori, prin reconstrucții parțiale și completări „în stil”, ruine valoroase, încărcate de semnificație și asumate ca ruine de conștiința colectivă, sunt transformate în falsuri comerciale (cum s-a întâmplat în cazul unor cetăți medievale din România). În astfel de situații, autenticitatea este alterată, relația resursei culturale cu timpul istoric este falsificată, iar conceptul de patrimoniu istoric este denaturat, cheltuindu-se în acest scop sume exorbitante ce se așteaptă a fi returnate de turism. Frecvent kitsch-ul proliferază în cadrul acestor reconstrucții ce transformă în fapt monumentele și siturile istorice în parcuri de distracții cu ambianță istorică pentru delectarea turiștilor.

Un rezultat asemănător, de fals patrimoniu istoric, se obține și în cazul ruinelor cu valoare estetică și simbolică recunoscută de societatea contemporană, ascunse în edificii noi ce reproduc (mai mult sau

tékben kifogásolt) teljes körű visszaépítését. Máskor az épület részleges visszaépítésekkel vagy a „stílszerű” pótlásokkal, értékes, jelentőséggel bíró és a közvélemény által romként felvállalt romok kereskedelmi hamisítványokká alakultak át (ahogy az néhány romániai középkori vár esetében is megtörtént). Ilyen esetekben a hitelesség csorbul, a kulturális érték kapcsolata a történelmi korral hamisá válik, továbbá a történelmi örökség fogalma elferdül... és ebből a célból csillagászati összegek kerülnek befektetésre, amelyeknek megtérülését a turizmustól várják. Gyakran az újjáépített épületek helyszínén burjánzik a giccs, a műemlékek és a műemléki helyszínek pedig a turisták szórakozását szolgáló, történelmi korokat idéző kalandparkokká minősülnek át.

Hasonló hamis történelmi örökséget megtestesítő megoldás a kortárs társadalom által elfogadott esztétikus és szimbolikus értéket hordozó romok helyzete is, amelyeket a jelen-

of the building currently ruined, for which a “period” style vocabulary is used. Such reconstructions are usually justified by usage requirements from certain beneficiaries, but the resulting new building is a historic fake that erases all proof of the authentic material substance it bears, by hiding it.

It is generally accepted that architectural heritage is subject to continuous progress in step with the times and that its full conservation often implies transformations necessary for adapting the historic building to contemporary usage, including tourism. New usages sometimes imply partial reconstructions/additions intended to ensure functionality. Such reconstructions/additions, when limited, may be considered the expression of accepting change as part of heritage conservation, as they mark a new stage in the life cycle of heritage resources. A minimum condition is however necessary here, i.e. the legibility of the new parts and their obvious belonging to current times through the materials and the architectural vocabulary used. Such examples are numerous in the international practice. We shall limit here to pointing out just two of them, i.e. the conservation of Firmiano Castle (Bolzano, Italy) conducted by architect Werner TSCHOLL in 2006 (Photos 1-3) and the conservation of Vilharigues Tower (Vouzela, Portugal) conducted by architect Renato REBELO in 2013 (Photo 4). The objects of both interventions were ruined historic buildings. They are remarkable due to the maintenance of the aesthetic and symbolic value of the ruins, and to the legibility and reversibility of the parts added exclusively for functionality reasons (accessibility for visits).

The most serious cases of abusive reconstructions seem to be the ones where the reconstruction is aimed not at rebuilding a lost historic building, but at serving as justification for the demolition of historic constructions and their replacement with new buildings designed in the historic style of the

mai puțin fidel) o etapă anterioară a construcției în prezent ruinate, folosind un vocabular stilistic „de epocă”. Astfel de reconstrucții sunt de obicei justificate prin cerințe de utilizare din partea unor beneficiari, dar construcția nouă rezultată este un fals istoric care șterge orice dovadă a substanței materiale autentice pe care o înglobează ascunzând-o.

Este general acceptat faptul că patrimoniul arhitectural este supus unui proces continuu de evoluție în pas cu vremurile, iar conservarea sa integrată impune deseori transformări necesare pentru adaptarea construcției istorice la utilizări contemporane, inclusiv turism. Uneori noile utilizări presupun reconstrucții parțiale/completări menite să asigure funcționalitatea. Astfel de reconstrucții/completări, limitate ca extindere, pot fi considerate expresia acceptării schimbării ca parte a conservării patrimoniului, marcând o nouă etapă în viața utilă a resurselor de patrimoniu. Există însă aici o condiție minimă necesară: lizibilitatea părților noi și evidentă lor apartenență la epoca actuală, prin materialele și vocabularul arhitectural folosit. Exemple de acest fel sunt numeroase în practica internațională; ne vom limita aici la a numi doar două: restaurarea Castelului Firmiano (Bolzano, Italia) realizată de arhitectul Werner TSCHOLL în 2006 (foto 1-3) și restaurarea Turnului Vilharigues (Vouzela, Portugalia) realizată de arhitectul Renato REBELO în 2013 (foto 4). Ambele intervenții au avut ca obiect construcții istorice ruinate și sunt remarcabile prin păstrarea valorii estetice și simbolice a ruinelor, precum și pentru lizibilitatea și reversibilitatea părților adăugate strict din rațiuni de funcționalitate (accesibilitate pentru vizitare).

Poate cele mai grave cazuri de reconstrucții abuzive sunt cele în care reconstrucția nu are ca scop reconstituirea unui monument pierdut, ci servește ca justificare pentru demolarea unor construcții istorice, înlocuite apoi cu construcții noi, realizate în stilul isto-

leg romos épület múltbeli állapotát többé-kevésbé híuen megelevenítő, „korhű” stíluselemeket alkalmazó új épületek képviselnek. Ezeket a visszaépítéseket általában a befektetők üzemeltetési követelményei és kérései indokolják, az újonnan kivitelezett épület viszont történelmi hamisítvány, amely eltörli az eredeti állomány minden bizonyítékát.

Általánosan elfogadott tény, hogy az épített örökség állandó fejlődési folyamatnak van alávetve, és így lépést tart a korrallal, ezért pedig ennek integrált megőrzése gyakran szükséges átalakításokat von maga után a műemléknek a jelenlegi igényekhez – ideértve a turizmust is – való alkalmazkodására. Néha a funkcionalitás biztosításának érdekében az épületek új rendeltetése részleges rekonstrukciót/pótlást, kiegészítést igényel. Ezek a terjedelmükben korlátozott visszaépítések/pótlások, kiegészítések a változás felvállalásának a megnyilvánulásai az örökség megőrzésének a részeként, újabb szakaszt jelölve az örökség forrásainak hasznos élettartamában. Van itt viszont egy minimális elengedhetetlen feltétel: az új részek kiemelése, a jelenkori és a felhasznált anyagok megjelölése az építészeti szaknyelv használatával. A nemzetközi gyakorlatban számos ilyenszerű példa létezik; itt ezek közül csak kettőt fogunk megemlíteni: a Firmiano-kastély Werner TSCHOLL építész által 2006-ban megvalósított helyreállítása (Bolzano, Olaszország) (1–3. kép) és a Vilharigues-torony (Vouzela, Portugália) Renato REBELO építész által 2013-ban megvalósított helyreállítása (4. kép). Mindkét beavatkozás tárgya a romos állapotban levő műemlék volt, de a romok esztétikus és szimbolikus értékének megőrzése céljából, valamint a kizárólag funkcionális okokból (megközelíthetőség az idelátogatók számára) pótoltt részek kiemelése és visszafordíthatósága miatt figyelemre méltóak.

A legsúlyosabb önkényes visszaépítési példák talán azok, amelyekben az újrakepítés nem egy eltűnt műemlék helyreállítását szolgálja, hanem inkább az építmények lebontására ad okot, amelyeket utólag az eredeti épület történelmi stílusában

initial building, with adaptations to new functional and aesthetic requirements. Unfortunately, the number of such cases grows. The mentality that a reconstruction may be a substitute of the original in any circumstances is spreading. This is a source of grave danger for historic buildings and sites, which we have the duty to pass over to the future generations in their full authenticity.

These are some of the current issues in the area of reconstruction of historic buildings and sites, which were detailed in the lectures and discussions of the 2016 conference, in addition to other specific issues that have not been mentioned here.

ric al construcției inițiale, cu unele adaptări la noi cerințe funcționale și estetice. Din păcate, aceste cazuri se înmulțesc, mentalitatea că o reconstrucție poate substitui oricând originalul se răspândește, iar de aici derivă un mare pericol pentru monumentele și siturile istorice pe care avem datoria de a le transmite generațiilor viitoare în completa lor autenticitate.

Iată deci câteva din problemele actuale ale reconstrucției monumentelor și siturilor istorice care au fost detaliate în prezentările și discuțiile din cadrul conferinței din 2016, adăugându-se și alte aspecte particulare ce nu au fost amintite aici.

bizonyos új funkcionális és esztétikai követelményeket követő új építmények pótolnak. Sajnos az ilyen esetek egyre gyakoribbak, mi több, egyre elterjedtebb az a meglátás, hogy egy rekonstrukció bármikor pótolhatja az eredetit, és ebből ered a műemléket és a műemléki helyszíneket fenyegető nagy veszély, nekünk pedig az a feladatunk, hogy ezeket teljes hitelességükben adjuk át a következő nemzedékeknek.

Íme tehát a műemlékek és a műemléki helyszínek néhány időszerről problémája, amelyet a 2016. évi konferencia előadásában és vitáiban taglaltak a résztvevők, és amelyekhez egyéb, itt nem részletezett sajátos téma is társult.

■ **Foto 4.** Torre de Vilharigues (Portugal).
Conservation of the ruin image and (reversible) additions in a contemporary style, ensuring accessibility for visits. Architect Renato REBELO, 2013, Source: <http://www.medievalhistories.com/matrera-castle-vilharigues-tower/>
© João Paulo COUTINHO

■ **Foto 4.** Torre de Vilharigues (Portugalia).
Conservarea imaginii ruinei și completări (reversibile) în registru contemporan, care asigură accesibilitatea pentru vizitare. Arhitect Renato REBELO, 2013, Sursa: <http://www.medievalhistories.com/matrera-castle-vilharigues-tower/>
© João Paulo COUTINHO

■ **4. kép:** Vilharigues-torony (Portugália). A rom összképének megőrzése és a látogathatóságot biztosító (visszafordítható) pótlások jelenkori megoldásokkal. Renato REBELO építész, 2013, <http://www.medievalhistories.com/matrera-castle-vilharigues-tower/>
© João Paulo COUTINHO

■ MÁTÉ Zsolt¹

The Motivations of Reconstruction²

Justificările reconstrucției

A visszaépítés motivációi²

■ Reconstruction is, at the beginning of the 21st century, a disconcerting and divisive, but by no means new phenomenon within professional circles.

Important historical changes are always accompanied by paradigm shifts. Great cataclysms shake the foundations of thought and perception; they change the emphatic points of our world view. Such was the gain in popularity of modernism after World War I in almost all branches of the arts, thus in architecture as well.

The terrible devastation caused by World War II in the building stock, including the historic one, and the irreplaceable loss in heritage raised the importance of the concepts of originality and authenticity in the field of historic building conservation. Simultaneously, architecture, working with the tools of modernism, received an important role, as “the language of the age,” in the philosophy and ideology of conservation and protection. In conservation works, architectural concrete, industrial and frameless safety glass, and stainless steel have appeared as didactic elements. The modernist solutions illustrating the concepts of the Venice Charter that essentially prohibited reconstructions and gaining a compositional

■ Reconstrucția este un fenomen ce agită spiritele și divizează profesia la începutul secolului al XXI-lea, nefiind însă nici pe departe un fenomen nou.

Schimbările istorice semnificative sunt însoțite întotdeauna de o schimbare de paradigmă sau de modele. Cataclismele mari zguduie bazele gândirii și percepției, mutând accentele percepției noastre asupra lumii. Așa s-a întâmplat și cu modernismul, care a câștigat teren în aproape toate ramurile artistice, inclusiv în arhitectură, după Primul Război Mondial.

Numărul mare de clădiri și monumente istorice distruse în cel de-al Doilea Război Mondial și pierderile irecuperabile de patrimoniu au dus la accentuarea conceptelor de originalitate și autenticitate în domeniul protejării monumentelor istorice. Totodată, arhitectura, care apelează la instrumentarul modernismului în domeniul reabilitărilor și a filosofiei protejării monumentelor, ca „limbaj a epocii”, a dobândit un rol semnificativ. În zona reabilitărilor, au apărut betonul aparent, sticla industrială și securizată, fără cadru și oțelul inoxidabil, ca soluții didactice. Soluțiile moderniste ce ilustrează abordarea Cartei de la Veneția, care interzice, în esență, reconstrucțiile, au intensificat și mai mult interdicția recon-

■ A rekonstrukció, vagy ahogyan jobban szeretem mondani, visszaépítés, a XXI. század elején szakmai berkekben felborzoló, megosztó, de korántsem új jelenség. A jelentős történelmi változásokhoz mindig paradigmaváltás – magyarul eszményképváltás – is csatlakozik. A nagy kataklizmák a gondolkodás és percepció alapjait rengetik meg, megváltoztatják a világfelfogásunk hangsúlyait. Ilyen volt az első világháború után szinte minden művészeti ágban, így az építészetben is, a modernizmus térhódítása. A második világháborúnak az épület- és műemlék állományban is okozott borzalmas pusztításai, az örökség pótolhatatlan veszteségei, a műemlékvédelemben nagyobb jelentőséget adtak az eredetiség, hitelesség fogalmainak. Ugyanakkor a helyreállításokban és a védelem filozófiájában, illetve ideológiájában a modernizmus eszköztárával dolgozó építészet mint a „kor nyelve” jelentős szerepet kapott. A helyreállításokban megjelent a látszó beton, az ipari- és a keret nélküli biztonsági üveg, a rozsdamentes acél, mint didaktikai elem. A Velencei Kartának a visszaépítések lényegében tiltó felfogását illusztráló modernista megoldások

1 Private architect, PhD CSc, Hungary.

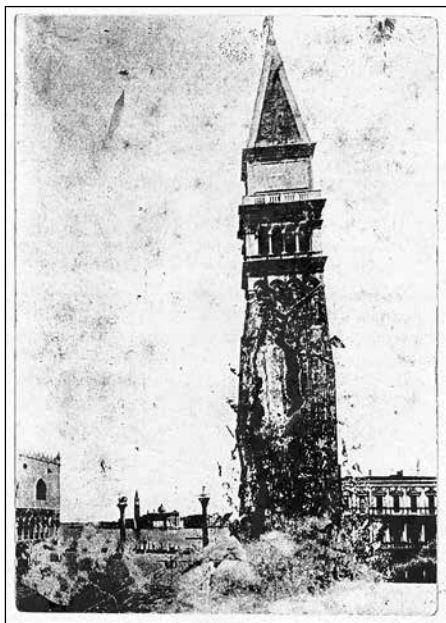
2 The text was the moderators' remarks regarding the conference entitled *Reconstruction of Monuments and Sites*, on October 26, 2016.

1 Arhitect privat, dr. CSc, Ungaria.

2 Textul este contribuția moderatorului și a fost rostit la conferința *Reconstrucția monumentelor și siturilor istorice* din 26 octombrie 2016.

1 Szabadújszó építészmérnök, dr. CSc., Magyarország.

2 A szöveg moderátori hozzászólásként hangzott el a *Műemlékek és műemléki helyszínek rekonstrukciója* című konferencián 2016. október 26-án.

■ **Photo 1.** The collapse of the Campanile in Venice on July 14, 1902. Based on the image, the collapse of the tower was caused by shearing (archive image)

■ **Foto 1.** Prăbușirea campanilei din Veneția la data de 4 iulie 1902. Din imagine reiese că prăbușirea turnului a fost cauzată de forțele de forfecare (imagine de arhivă)

■ **1. kép:** A velencei campanile összeomlása 1902. július 14-én. A torony omlását a kép tanúsága szerint nyírási tönkremenetel okozta (archív felvétel)

role in conservations as well, further strengthened the ban on reconstructions.

However, exceptions from the theory rejecting reconstruction, which could not be fitted anywhere, arose immediately. At the time of the Charter's drafting, in 1964, the Altes Museum in Berlin had already been reconstructed and the rebuilding of the Old Town in Warsaw was under way. In the 1960s and '70s the monolithic approach of historic building conservation related to reconstruction could still handle, from a conceptual point of view, these not yet mass phenomena. However, in the '90s the fall of communism in Eastern Europe had freed up deeply repressed desires to reconstruct. The reconstructing practice of the Federal Republic of Germany, which had never signed the Venice Charter, spread to the territory of the newly attached German Democratic Republic. But it rapidly gained popularity in the Baltic States as well, which have recently regained their

structuțiilor, dobândind propriul rol în cadrul reabilitării.

Cu toate acestea, au apărut imediat excepții neclasificabile de la teoria care respinge reconstrucția. În momentul elaborării Cartei, în 1964, fusese deja ridicată clădirea Altes Museum din Berlin și era în curs reconstrucția centrului vechi al Varșoviei. Abordarea monolitică din domeniul monumentelor istorice, în contextul reconstrucției, reușea însă să digere, în anii '60-'70, aceste fenomene solitare. Căderea comunismului în Europa de Est a dus însă, în anii '90, la eliberarea dorinței de reconstrucție, care fusese înăbușită până atunci. Practica reconstructivă din Republica Federală Germania, care nu fusese semnată de Cartea de la Veneția, s-a extins și pe teritoriile anexate ale Republicii Democratice Germane. Dar s-a materializat în ritm alert și în statele baltice, devenite între timp independente. Odată cu schimbarea generală de paradigmă, s-a fisurat și blocul monolitic ideologic al protecției monumentelor istorice. La acest lucru a contribuit și bumul informatic care a adus mai aproape noua calitate a lumii imaginilor, publicul manifestându-și o anumită nemulțumire fermă față de patrimoniul incomplet și lacunar.

S-a rupt barajul.

Motivul abordării mai îngăduitoare la care au făcut referire cel mai adesea profesioniștii din domeniul protecției monumentelor a fost timpul relativ scurt care a trecut de la momentul distrugerii unei clădiri până la reconstrucția acesteia. Timpul este însă relativ. Legea fundamentală (Constituția) Ungariei consideră, de exemplu, anii absolutismului ca perioadă ilegitimă: „Pentru noi, data de 2 mai 1990, când în urma alegerilor libere s-a instaurat primul regim de reprezentanță a poporului, este data recăștigării dreptului la autodeterminare, pierdut de statul ungar la 19 martie 1944. Această zi înseamnă începutul noii democrații și reinstaurarea ordinii constituționale în țara noastră.”

Această perspectivă poate constitui, în practică, și baza ideologică

– a helyreállításban kompozíciós szerephez is jutva – tovább erősítették a rekonstrukció tilalmát.

A reconstrucțiót elvető elmélet ellenében azonban már azonnal adódtak be nem illeszthető kivételek. A karta 1964-es megfogalmazásakor már állt a Berlinben visszaállított Altes Museum, folyt a varsói óváros visszaépítése. A visszaépítésekkel kapcsolatos monolitikus műemléki felfogás ezeket a nem tömeges jelenségeket az 1960-as, 70-es években még eszmeileg kezelni tudta. A kommunizmus kelet-európai bukása azonban a 90-es években addig mélyen elfojtott visszaépítési vágyakat szabadított fel. A Velencei Kartát soha alá nem író Német Szövetségi Köztársaság visszaépítő gyakorlata az azzal egyesülő Német Demokratikus Köztársaságra is áterjedt. De rohamosan lábra kapott az önállóságot visszanyert balti államokban is. Az általános eszményképváltással a műemlékvédelem monolitikus ideológiai tömbje is meghasadt. Mindezt segítette az informatikai robbanás, amely a képi világ új minőségét hozta közelbe, és a hiányos, töredékes örökséggel kapcsolatban a befogadói oldalban egy bizonyos határozott elégedetlenséget támasztott.

A gát átszakadt.

A műemlékvédelem legtöbbször hangoztatott megengedő magatartásának indítéka a pusztulástól az újjáépítésig eltelt viszonylag rövid idő. Az idő azonban relatív. A magyar alaptörvény (alkotmány) például az önkényuralmi éveket illegitim időnek tekinti: „Hazánk 1944. március 19-én elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május 2-tól, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.”

Ez az álláspont a gyakorlatban a visszaépítések ideológiai alapjává is szolgálhat, ahogyan ez az alaptörvény szövegének folytatásából egyértelműen kiviláglik: „Valljuk, hogy a huszadik század erköl-

independence. With the general shift in ideals, the ideological monolithic block has shattered as well. All this was helped by the boom in information technology, which has brought forward a new quality of imagery, and sparked a certain determined dissatisfaction from the receiver end towards the incomplete and fragmented heritage.

The dam has broken.

In historic building conservation, the most often voiced motive of a permissive behaviour is the relatively short time period between destruction and reconstruction. However, time is relative. The Hungarian Fundamental Law (Constitution), for example, considers the authoritarian years to be an illegitimate time: “We date the restoration of our country’s self-determination, lost on the nineteenth day of March 1944, from the second day of May 1990, when the first freely elected organ of popular representation was formed. We shall consider this date to be the beginning of our country’s new democracy and constitutional order.”

This position might serve, in practice, as an ideological basis for reconstruction, as is explicitly clear from the continuation of the Fundamental Law’s text: “We hold that after the decades of the twentieth century which led to a state of moral decay, we have an abiding need for spiritual and intellectual renewal.”

Besides the time coefficient, interpretable in several ways, of reconstruction, careful consideration should also be given to other motivation variants that could result in intentions for reconstruction.

The earliest motivation, which had been accepted many times ever since, is *the restoration of national, historical identity*, which was, for example, the main argument in favour of reconstructing the Old Town of Warsaw.

I do not know whether there were any ideological debates in the case of the Campanile in Venice, collapsed in 1902 and soon rebuilt, and if so, which were these. In any case, the Venice Campanile had

■ **Photo 2.** The replacement of the destroyed riding school in Bonțida is justified from the perspective of historic building conservation © Zsolt MÁTÉ

■ **Foto 2.** Reconstruirea grajdului distrus de la Bonțida este justificată din punctul de vedere al protejării monumentului © MÁTÉ Zsolt

■ **2. kép:** Az elpusztult bonchidai lovarda pótlása műemlékileg indokolt © MÁTÉ Zsolt

a reconstrucțiilor, așa cum reiese în mod clar în continuare din textul Constituției: „Declarăm că, după deceniile din secolul douăzeci, care au dus la zdruncinarea valorilor morale, avem imperios nevoie de reînnoire morală și spirituală.”

Dincolo de factorul temporal al reconstrucției, interpretabil în mai multe feluri, merită să acordăm atenție și tipurilor de motive care au dus la materializarea intențiilor reconstructive.

Primul motiv, cel mai adesea acceptat reprezintă *restabilirea identității naționale și istorice*, care a fost principalul argument ce a stat la baza legitimării reconstrucției centrului vechi al Varșoviei.

Nu știu dacă au existat asemenea dezbateri de ordin ideologic în cazul campanilei din Veneția, prăbușit în 1902 și reconstruit cu celeritate, și dacă au existat, ce fel de dezbateri ideologice au fost acestea. În orice caz, campanila este o valoare *iconică* a Veneției la care nu au dorit să renunțe în ciuda catastrofei survenite.

Valoarea artistică specială și unică a fost și motivul reconstrucției camerei de chihlimbar din Tsarskoye

csi megrendüléshez vezető évtizedei után mulhatatlanul szükségünk van a lelki és szellemi megújulásra.”

A rekonstrukciónak – visszaépítésnek – a többféleképpen értelmezhető időbeli tényezőjén túl érdemes arra is figyelemmel lenni, hogy milyen motivációs változatok hozzák létre a visszaépítési szándékot.

A legkorábbi, és azóta is sokszor elfogadott motiváció a *nemzeti, történelmi identitás visszaállítása*, amely például a varsói óváros visszaépítésének jogossága mellett szóló legfőbb érv volt.

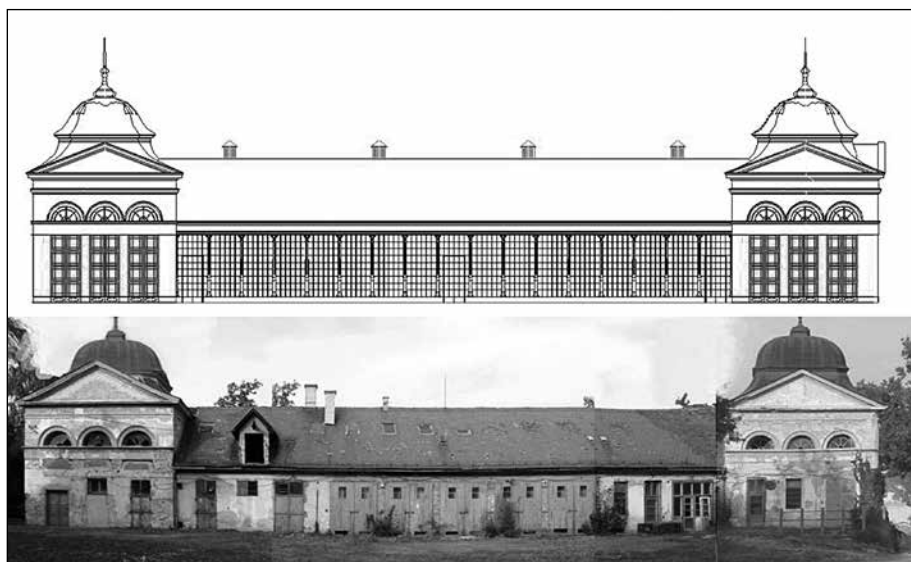
Nem tudok róla, hogy az 1902-ben összeomlott és hamarosan visszaépített velencei campanile esetében voltak-e, s ha igen, milyen ideológiai viták. Mindenesetre a campanile Velencének olyan *ikonikus* értéke, amelyről a katasztrófa ellenére sem kívántak lemondani.

A különleges, egyedülvaló *művészeti érték* indokolta a Carszkoje Szelő-i borostyánszoba újraalkotását. A másolatba átkerült az eredeti művészi invenció, kivitelezési színvonal és a féldrágakövek anyagi értéke. Így a másolat, bár mindenképpen csak kópia, de hordoz-

■ **Figure 1.** The authentic reconstruction of the orangery in Gödöllő serves the integrity of the ensemble. The reinstated building – with a new cellar and attic – can solve functional needs as well © Zsolt MÁTÉ

■ **Fig. 1.** Reconstrucția fidelă a oranjeriei din Gödöllő servește imaginii de ansamblu. Blocul reconstruit, cu pivniță și pod nou, poate veni și în întâmpinarea nevoilor funcționale © MÁTÉ Zsolt

■ **1. ábra:** A gödöllői oranjerie korhű visszaépítése az együttes teljességét szolgálja. A visszaállított tömeg – új pincével és tetőtérrel – funkcionális szükségleteket is megoldhat © MÁTÉ Zsolt

an *iconic* value that people were reluctant to relinquish despite the disaster.

Its extraordinary and unique *artistic value* justified the recreation of the Amber Room in Tsarskoye Selo. The original artistic inventiveness, the quality of implementation, and the material value of the semi-precious stones have been transferred to the copy. Thus, even though it is by all means a replica, the copy carries and emanates all the content that had existed in the original. As additional content, it mediates the story of its destruction and the narrative of its recreation.

The *spirit of place* was brought back by the reconstruction of the Römerberg in Frankfurt, which was built in a Gothic form evoking the original, following the demolition of a modernist construction rapidly created right after the war.

Reconstructing the Semper Opera in Dresden after a long historical caesura served *functional needs*, which not only solved the theatrical rendition of operas, but which also evoked that congruity, irreplaceable in the context of 19th-century German opera history, which is the indispensable condition of the unparalleled synergy of the musical, histrionic, scenic, and spectatorial environments.

In case of larger historic building ensembles, the reconstruction

Selo. Copia ilustrează ideea artistică originală, calitatea execuției și valoarea materială a pietrelor semiprețioase. Astfel, copia, cu toate că este doar o copie, poartă cu ea și reflectă tot acel conținut care a existat inițial în original. Iar ca și conținut adăugat, transmite legenda pieirii și povestea reconstrucției.

Reconstrucția clădirii Römerberg din Frankfurt a readus la viață *spiritul locului*, care, din relatări, a fost realizată în forma gotică evocatoare a celei originale în urma demolării construcțiilor moderniste apărute imediat după război.

Reconstrucția Operei Semper din Dresda după o lungă cezură istorică a satisfăcut unele *nevoi funcționale*, care rezolvă nu doar problema spațiului necesar spectacolelor de operă, ci evocă și ansamblul de neînlocuit în istoria operei germane de secol al XIX-lea, care este o condiție indispensabilă a unei armonii incomparabile a spațiului muzical, teatral, actoricesc și public.

În cazul unor ansambluri mai mari de monumente, reconstrucția anumitor *părți lipsă* din clădire nu este motivată doar de reabilitarea ansamblului istoric, ci prin reconstruirea lor, îndeplinesc anumite scopuri funcționale și de infrastructură pentru care nu există loc în spațiile de mare valoare rămase, fără a dezechilibra imaginea unitară a ansamblului propriu-zis (de exemplu grajdul de la Bonțida, oranjeria din Gödöllő).

za, sugărozza mindazt a tartalmat, ami az eredetiben megvolt. Többlettartalomként pedig közvetíti a pusztulás legendáját és az újraalkotás narratíváját.

A *hely szellemét* hozta vissza a frankfurti Römerberg visszaállítása, amely az elmondások szerint a háború utáni gyors, modernista beépítés visszabontása után valósult meg az eredeti idéző gótikus formában.

A drezdai Semper Opera visszaépítése a hosszú történelmi cezúra után olyan *funkcionális igényt* szolgált, amely nemcsak az operák színi előadását oldja meg, hanem felidéz a XIX. századi német operatörténetben semmi mással nem pótolható egységet, amely a zenei, színészi, színpadi és nézőtéri környezet páratlan együttműködésének nélkülözhetetlen feltétele.

A nagyobb műemlék együttesek esetében egyes *hiányzó épületrészek* visszaépítését nemcsak a történeti egység visszaállítása indokolhatja, hanem ezek visszaépítve az egység megbontása nélkül helyet adhatnak olyan funkcionális vagy infrastrukturális céloknak, amelyekre a fennmaradt értékes terekben hely nem adódik (pl. bonchidai lovarda, gödöllői oranjerie).

Nagyobb, több épületből álló műemléki együttes esetében sokszor nem lehet eltekinteni az *együttes elpusztult épületeinek pótlásától*, a

of *missing building parts* may be justified not only by the restoration of the historical integrity, but also by the fact that their reconstruction would provide, without disrupting the unity, space for such functional or infrastructural functions, for which there might not be room in the valuable rooms that have survived (e.g. the riding school in Bonțida, the orangery in Gödöllő).

In case of larger historic building ensembles consisting of several buildings, *the replacement of the ensemble's destroyed buildings* or the completion of the vacant areas often cannot be disregarded. However, if the size or number of the new buildings that are constructed in a non-historical style becomes dominant compared to the ones preserved, the effect of the remaining values might be lost. This may justify a reconstruction rate that is authentic and ethically acceptable (e.g. the Haussmann Plan in Buda).

The reconstruction of the Frauenkirche in Dresden can be regarded as a *borderline case*, where the intention of replacing the survived and identifiable elements in their original positions was approached with the most far-reaching care. However, due to the very small proportion of saved pieces that could be replaced, this building is not the original historic building, but a highly accurate copy containing also original elements.

Reconstruction, if *motivated by an interest in value preservation*, must use the scientific cognitive tools of the historic building conservation profession, and only on this basis may it create a work that, although not a historic building in itself, can fulfil the expectations regarding the motivation for creation associated with value preservation.

De multe ori nu se poate face abstracție de *completarea clădirilor distruse din cadrul unui ansamblu* și de ridicarea clădirilor pe spațiile rămase în cazul ansamblurilor mai mari de monumente, compuse din mai multe clădiri. Dacă însă suprafața și numărul clădirilor noi, neconstruite în stilul istoric este mai mare decât cel al clădirilor preexistente, efectul valorilor rămase se pierde. Aceasta justifică reconstrucția autentică și în măsură asumabilă din punct de vedere etic (de exemplu planul Haussmann din Buda).

Reconstrucția bisericii Frauenkirche din Dresda poate fi considerată o *situație limită*; în cazul acesteia scopul foarte precis a fost re poziționarea elementelor rămase și identificabile la locul lor original. Din cauza numărului mic de elemente refolosibile și salvabile, această clădire nu este monumentul istoric original, ci o copie de mare fidelitate, care înglobează și elementele originale.

Dacă reconstrucția se justifică în mod semnificativ pentru *protejarea valorii patrimoniale*, pentru aceasta trebuie să se apeleze la instrumentele de cercetare științifică din domeniul protejării monumentelor istorice, putând crea, pe baza acestora, o operă, care deși nu va fi un monument istoric, va satisface totuși expectanțele justificării reconstrucției asociate conservării valorii.

megüresedett területek beépítésétől. Ha azonban az új, nem történeti stílusban emelt épületek terjedelme, számossága a megmaradtakhoz képest domináns, a megmaradt értékek hatása elveszhet. Ez indokolhatja a hiteles és etikailag vállalható mértékű visszaépítést (pl. budai Haussmann-terv).

Határesetnek tekinthető a drezdai Frauenkirche visszaépítése, amelynek estében a megmaradt, azonosítható elemek eredeti helyükre visszahelyezésének szándékát a legmesszebbmenő gondossággal célozták meg. A nagyon kicsiny arányú megmenthető, visszahelyezhető darabok miatt ez az épület mégsem az eredeti műemlék, hanem egy eredeti elemeket is tartalmazó, nagy hitelességű másolat.

A visszaépítésnek, ha *értékkörzésre számot tartó motivációja* van, a műemlékvédelmi szakma tudományos megismerési eszközeit kell használnia, s csak erre alapozva hozhat létre egy olyan művet, amely noha maga nem műemlék, de a létrehozás értékörzéshez társult motivációjának elvárásait teljesítheti.

■ **Figure 2.** The reconstruction programme of the National Hauszmann Plan for Buda Castle. Source: Fortepan, 1948, graphics © Zsolt MÁTÉ

■ **Fig. 2.** Programul de reconstrucție din cadrul planului național Hauszmann din Cetatea Buda. Sursa: Fortepan, 1948, grafica © MÁTÉ Zsolt

■ **2. ábra:** A budavári nemzeti Hauszmann-terv visszaépítési programja. Forrás: Fortepan, 1948, grafika © MÁTÉ Zsolt.

■ Dorottya MAKAY ■ Tamás EMÓDI ■ Carmen FLORESCU¹

Probleme teoretice, juridice și tehnice aferente punerii în siguranță a unor ruine

EXEMPLUL CORULUI BISERICII EVANGHELICE DIN JELNA

■ **Rezumat:** Țara noastră, în general, și teritoriul Transilvaniei, în special, sunt împânzite de clădiri istorice adesea listate, de importanță locală sau națională, ajunse în stare de ruină. O parte din acestea (cetăți, fortificații, edificii de cult) se află în stare de ruină de sute de ani, însă obiectul lucrării de față îl reprezintă un alt grup specific: clădirile (în special bisericile) ajunse în stare de ruină în ultimele decenii. Soarta bisericilor satelor săsești din sudul Transilvaniei este cunoscută pe plan internațional, dar condiția mai gravă a patrimoniului săsesc din zona Bistriței este mai puțin publicată.

Prelegerea trece în revistă, pe scurt, procesele istorice care au dus la depopularea regiunii, prezentând diversele forme de proprietate în care se găesc actualmente bisericile evanghelice din zonă. Problemele teoretice și juridice aduc în discuție atât aspectele cu privire la proprietate, cât și cele legate de posibilitățile de punere în valoare a acestor lăcașe de cult, mai ales în cazul în care ele se află în stare critică.

În acest sens vom prezenta cazul special al bisericii din Jelna, unde șansa salvării se conturează prin identificarea unei copii după *Navicella*² a lui Giotto, aflate pe zidul nordic al corului ruinat.

Crearea premiselor unei colaborări internaționale, implicarea unor ONG-uri, organizații și a instituțiilor de stat sunt experimente în plină desfășurare. Se vor prezenta problemele tehnice, relevându-se posibilitatea utilizării metodelor de reconstrucție.

Theoretical, Legal, and Technical Issues Related to Safeguarding Ruins

THE EXAMPLE OF THE CHOIR OF THE LUTHERAN CHURCH IN JELNA

■ **Abstract:** Our country, in general, and Transylvania in particular are full of historical buildings, which are often listed, of local or national importance, in a state of ruin.

Part of them (castles, fortifications, religious buildings) have been in ruins for hundreds of years, but the object of this paper is another particular group: buildings (especially churches) that have become ruins in the last decades. The fate of the Transylvanian Saxon village churches in the south of Transylvania is internationally known, but the more serious condition of the Transylvanian Saxon heritage in the area of Bistrița is less published.

This lecture reviews briefly the historical processes that have led to the region's depopulation, presenting the various property types in which the Lutheran churches in the area are currently found. The theoretical and legal issues bring into question both aspects related to property, as well as related to the possibilities of enhancing these places of worship, especially when they are in critical condition.

In this respect, we will present the special case of the church in Jelna, where the chance of rescue is outlined by the identification of a copy of Giotto's *Navicella*,² found on the northern wall of the ruined choir.

1 Dorottya MAKAY, dr., inginer la SC Irod-M SRL, Cluj-Napoca; Tamás EMÓDI, arhitect la SC Restitutor SRL, Oradea; Carmen FLORESCU, dr., istoric de artă la SC Irod-M SRL, Cluj-Napoca, România.

2 La inițiativa d-lui Tibor KOLLÁR, entuziast al protecției monumentelor istorice din Bazinul Carpatic, expert în picturi murale medievale și redactor a numeroase publicații (premiată) în domeniu, biserica evanghelică de la Jelna, județul Bistrița-Năsăud, a fost adusă în atenția publică. D-nul KOLLÁR, în urma repetatelor vizite la fața locului, a observat fragmentele unei picturi murale necunoscute pe pereții corului, sub tencuiala spălată de ploaie, înștiințându-l pe istoricul de artă Szilárd PAPP din Budapesta, care în urma unor verificări și analize comparative a constatat faptul că pictura murală realizată în a doua parte a secolului al XIV-lea este, fără îndoială, o copie fidelă a mozaicului din catedrala Sfântul Petru din Roma, realizat de Giotto DI BONDONE în jurul anului 1300. Celebra compoziție *Navicella* a fost aproape complet distrusă în secolul al XVII-lea, înzestrând astfel cu o deosebită valoare primele copii realizate, printre care se numără și cea de la Jelna.

Premisele cercetării au fost expuse în cadrul unei conferințe organizate la Budapesta, de Fundația Möller István, în 18 februarie 2016. Descoperirea a fost făcută publică, iar informațiile au fost preluate de agenția de presă franceză AFP, ulterior și de publicațiile *Japan Times* și *Le Figaro*.

1 Dorottya MAKAY, PhD, engineer at Irod-M Ltd, Cluj-Napoca; Tamás EMÓDI, architect at Restitutor Ltd, Oradea; Carmen FLORESCU, PhD, art historian at Irod-M Ltd, Cluj-Napoca, Romania.

2 The Lutheran church in Jelna, Bistrița-Năsăud County, was brought to the public's attention at the initiative of Mr. Tibor KOLLÁR, an enthusiast of the protection of historic buildings in the Carpathian Basin, expert in mediaeval mural paintings, and editor of numerous (awarded) publications in the field. Mr. KOLLÁR, following repeated visits on the site, observed the fragments of an unknown mural on the choir walls, under the plastering washed by the rain, notifying art historian Szilárd PAPP in Budapest, who, following comparative analyses and verifications, noted the fact that the mural painting created in the second half of the 14th century is, undoubtedly, a faithful copy of the mosaic in St. Peter's Basilica in Rome, created by Giotto DI BONDONE around 1300. The famous composition *Navicella* was completely destroyed in the 17th century, thus endowing with great value the first copies made, including the one in Jelna.

The creation of the premises for an international collaboration, the involvement of several NGOs, organisations, and state institutions are ongoing experiments. The technical problems will be presented, revealing the possibility of using reconstructive methods.

■ **Keywords:** ruin, Transylvanian Saxon heritage, abandonment, owner, responsibility, international collaboration, Rómer Flóris Programme, emergency intervention

Introduction

■ The issue of ruins and interventions regarding them is, in our country, more complex than in Western Europe. Firstly, the number of historic buildings belonging to different heritage categories that are in a state of ruin is extremely large.

Besides the archaeological ruins (ancient or mediaeval), those of castles and fortifications that have been abandoned or devastated hundreds of years ago, of churches, manor houses, and mansions found in areas depopulated of their creators, or ruins resulted following natural disasters, there is a large category consisting of buildings that have been relatively recently abandoned or destroyed, in the last decades.

This category includes industrial buildings (platforms), small railways, traditional households (vernacular houses and outbuildings), cultural and administrative buildings that had lost their use in the post-revolutionary period, respectively hundreds of aristocratic residences, manor houses, and mansions in an advanced state of degradation or pre-collapse.

The topic of this article is the category of abandoned Lutheran churches in the area of Bistrița, area that was depopulated (especially of Transylvanian Saxons) starting with World War II, their situation resembling that of Calvinist churches (to a lesser extent that of Unitarian or Roman-Catholic ones) in the Lower Mureș Valley, the Transylvanian Plain, the Apuseni Mountains, or that of Transylvanian Saxon ones, abandoned much later, starting with 1980, in the south of Transylvania. Although the causes are different, the phenomenon of abandonment can also be found in the case of Orthodox timber churches, unused after they were doubled by modern and spacious buildings, endangered by the lack of understanding by their parishioners (even by representatives of the clergy) of their value.

Short history of the Lutheran churches in the Bistrița area – the Transylvanian Saxons' exodus

■ The Transylvanian Saxons, formerly present in the south and north-east of Transylvania, settled here in several waves over

The premises for the research were presented during a conference organised in Budapest by the Möller István Foundation, on February 18, 2016. The discovery was published and the information was reproduced by French news agency AFP, subsequently by *Japan Times* and *Le Figaro*.

■ **Cuvinte cheie:** ruină, patrimoniu sășesc, abandonare, proprietar, responsabilitate, colaborare internațională, Proiectul Rómer Flóris, intervenție de urgență

Introducere

■ Problematika ruinelor și intervențiilor asupra acestora este, în țara noastră, mai complexă decât în țările Europei Occidentale. În primul rând, numărul clădirilor istorice aparținând diverselor categorii patrimoniale, aflate în stare de ruină, este deosebit de mare.

Pe lângă ruinele arheologice (antice sau medievale), cele ale cetăților și fortificațiilor abandonate sau devastate de sute de ani, ale bisericilor, castelurilor și conacelor aflate în zone depopulate de creatorii lor sau ruinele rezultate în urma dezastrelor naturale, dispunem de o categorie numeroasă constând în clădiri abandonate sau distruse relativ recent, în ultimele decenii.

În această categorie intră clădiri (platforme) industriale, linii de căi ferate de dimensiuni reduse, gospodării tradiționale (case vernaculare și anexe), clădiri culturale și administrative, care și-au pierdut utilitatea în perioada postrevoluționară, respectiv sute de reședințe nobiliare, castele, conace aflate în stare de degradare avansată sau de precolaps.

Obiectul articolului de față îl constituie categoria bisericilor evanghelice abandonate din zona Bistriței, zonă depopulată (în special de sași) începând cu cel de-al Doilea Război Mondial, situația acestora fiind similară cu cea a bisericilor reformate (în mai mică măsură unitariene sau romano-catolice) din Valea Mureșului inferior, din Câmpia Transilvaniei, din Munții Apuseni, sau a celor săsești, abandonate mult mai târziu, începând cu anii 1980, în sudul Transilvaniei. Deși cauzele sunt diferite, fenomenul abandonului poate fi întâlnit și în cazul bisericilor ortodoxe de lemn, neutilizate după dublarea lor de clădiri moderne și încăpătoare, periclitare datorită neînțelegerii valorii acestora de către enoriași (chiar și de reprezentanții clerului).

■ **Foto 1a.** Vederea de ansamblu a bisericii din Jelna (POPA 1973)

■ **Photo 1a.** General view of the church in Jelna (POPA 1973)

■ Foto 1b. Vedere aeriană biserică din Jelna (DUDA 2010)
■ Photo 1b. Aerial view of the church in Jelna (DUDA 2010)

■ Foto 1b. Biserica din Jelna. Vedere cor, 2016
■ Photo 1b. Church in Jelna, view of the choir, 2016

Scurt istoric al bisericilor evanghelice din zona Bistriței – exodul sașilor

■ Sașii, prezenți pe vremuri în sudul și nord-estul Transilvaniei, s-au stabilit aici în mai multe valuri de-a lungul istoriei, fiind colonizați inițial pentru a proteja granițele regiunii. În decursul timpului au coabitat cu maghiarii și românii transilvăneni, dar au reprezentat mereu o minoritate, funcționând în comunități după propriile lor tradiții și norme sociale.

Pe teritoriul Transilvaniei s-au înregistrat cel puțin 259 de localități întemeiate sau populate de sași,³ ele fiind distribuite în 8 județe, conform tabelului 1.

În plină desfășurare a celui de-al Doilea Război Mondial, în 1943, sașii au fost înrolați și detașați în diverse locații de război. În anul 1944, cea mai mare parte a sașilor a fost evacuată și trimisă spre Austria sau alte regiuni, comunități întregi fiind nevoite să-și abandoneze agoniseala de o viață, animalele și pământurile pentru a rămâne în viață. Ținutul *Noserland* a fost părăsit în mare parte în urma exodului și odată cu el, casele și bisericile ridicate cu secole înainte. Pușinii sași care au rămas au fost repartizați în detașamente de muncă sau au fost deportați forțat.

³ Pe baza informațiilor acumulate, în Ținutul Bistriței au existat 41 de astfel de localități. În rândurile care urmează le vom aminti pe fiecare pe baza toponimiei din limba română, dar și din dialectul săsesc (în paranteză), fiindcă adesea diferă de toponimia folosită în limba germană. Astfel, aceste localități sunt: Crainimăt (Băidref, germ. Baierdorf), Beclean (germ. Bethlen), Domnești (Atelzdref, germ. Billak/Attelsdorf), Bistrița (Bistriz), Orheiu Bistriței (Bürichhaaln, germ. Burghalle), Budacu de Jos (Budek, germ. Deutsch Budak), Jelna (Sändref, germ. Senndorf), Dipsa (Diirbooch, germ. Dürrbach), Șieu (Schuu(g)ng, germ. Grosschogen), Viișoara (Häändref, germ. Heidendorf), Livezile (Goot, Ger. Jaad), Sâniacob (Joksdref, germ. Jakobsdorf bei Bistriz), Sântioana (Gehonesz, germ. Johannesdorf), Arcalia (Kalesdref, germ. Kallesdorf), Dorolea (Bässterz, germ. Kleinbistriz), Cușma (Aun, germ. Kuschma/Auen), Chiraleș (Kirjeläiss, germ. Kyrieleis), Lechința (Lauechnz, germ. Lechnitz), Dumitra (Mäterschdref, germ. Mettersdorf), Dumitrița (Wooderschdref, germ. Waltersdorf), Monariu (Minuarkng, germ. Minarken), Herina (Minzdref, germ. Mönchschorf), Moruș (Mauerz, germ. Moritzdorf), Corvinești (Niderschtnäändref, germ. Niederneudorf), Satu Nou (Eewersch Näändref, germ. Oberneudorf), Posmuș (Poospesch, germ. Passbusch), Petriș (Paaterschdrääf, germ. Petersdorf bei Bistriz), Slătinița (Pântek, germ. Pintak), Sângerzu-Nou (Sant Gerng, germ. Sankt Georgen bei Lechnitz), Jeica (Schalk, germ. Schelken), Sigmir (Zaaipm, Zaaepm; germ. Schönbrirk), Tonciu (Tootsch, germ. Tatsch), Teaca (Teengdräf, germ. Tekendorf), Târpiu (Trapm, germ. Treppen), Cepari (Tschipmdref, germ. Tschippendorf), Șieu-Măgheruș (Ängersch, germ. Ungersdorf), Unirea (Wuandref, germ. Wallendorf), Albeștii Bistriței (Waiszkirich, germ. Weißkirch bei Bistriz), Vermeș (Waarmesch, germ. Wermesch), Ghinda (Wände, germ. Windau), Viile Tecii (Aide, germ. Grosseidau) (Verband der Siebenbürger Sachsen).

the course of history, being colonised initially in order to protect the borders of the area. Over time, they cohabited with the Transylvanian Hungarians and Romanians, but were always a minority, functioning in communities following their own traditions and social norms.

On the Transylvanian territory there were registered at least 259 settlements founded or populated by Transylvanian Saxons³, distributed over 8 counties, according to Table 1.

³ Based on the accumulated information, in Ținutul Bistriței there were 41 such localities. In the following lines we mention each based on Romanian toponymy, but also in the Transylvanian Saxon dialect (in parentheses), because it often differs from the German toponymy. Thus, these localities are: Crainimăt (Băidref, Ger. Baierdorf), Beclean (Ger. Bethlen), Domnești (Atelzdref, Ger. Billak/Attelsdorf), Bistrița (Bistriz), Orheiu Bistriței (Bürichhaaln, Ger. Burghalle), Budacu de Jos (Budek, Ger. Deutsch Budak), Jelna (Sändref, Ger. Senndorf), Dipsa (Diirbooch, Ger. Dürrbach), Șieu (Schuu(g)ng, Ger. Grosschogen), Viișoara (Häändref, Ger. Heidendorf), Livezile (Goot, Ger. Jaad), Sâniacob (Joksdref, Ger. Jakobsdorf bei Bistriz), Sântioana (Gehonesz, Ger. Johannesdorf), Arcalia (Kalesdref, Ger. Kallesdorf), Dorolea (Bässterz, Ger. Kleinbistriz), Cușma (Aun, Ger. Kuschma/Auen), Chiraleș (Kirjeläiss, Ger. Kyrieleis), Lechința (Lauechnz, Ger. Lechnitz), Dumitra (Mäterschdref, Ger. Mettersdorf), Dumitrița (Wooderschdref, Ger. Waltersdorf), Monariu (Minuarkng, Ger. Minarken), Herina (Minzdref, Ger. Mönchschorf), Moruș (Mauerz, Ger. Moritzdorf), Corvinești (Niderschtnäändref, Ger. Niederneudorf), Satu Nou (Eewersch Näändref, Ger. Oberneudorf), Posmuș (Poospesch, Ger. Passbusch), Petriș (Paaterschdrääf, Ger. Petersdorf bei Bistriz), Slătinița (Pântek, Ger. Pintak), Sângerzu-Nou (Sant Gerng, Ger. Sankt Georgen bei Lechnitz), Jeica (Schalk, Ger. Schelken), Sigmir (Zaaipm, Zaaepm; Ger. Schönbrirk), Tonciu (Tootsch, Ger. Tatsch), Teaca (Teengdräf, Ger. Tekendorf), Târpiu (Trapm, Ger. Treppen), Cepari (Tschipmdref, Ger. Tschippendorf), Șieu-Măgheruș (Ängersch, Ger. Ungersdorf), Unirea (Wuandref, Ger. Wallendorf), Albeștii Bistriței (Waiszkirich, Ger. Weißkirch bei Bistriz), Vermeș (Waarmesch, Ger. Wermesch), Ghinda (Wände, Ger. Windau), Viile Tecii (Aide, Ger. Grosseidau) (Verband der Siebenbürger Sachsen).

■ **Tabelul 1.** Numărul localităților săsești din județele Transilvaniei

■ **Table 1.** Number of Transylvanian Saxon settlements in the counties of Transylvania

Județ County	Alba	Bistrița- Năsăud	Brașov	Cluj	Covasna	Hunedoara	Mureș	Sibiu	Total
Nr. localit. No. of locality	21	41	44	1	1	8	38	105	259

■ **Tabelul 2.** Localități cu biserici săsești, monumente istorice de categoria A și B și preluarea lor de către alte confesiuni

■ **Table 2.** Settlements with Transylvanian Saxon churches, grade A and B historic buildings, and their taking over by other confessions

Monumente categoria A Grade I historic buildings	Jelna	Viișoara	Târgu	Crainimăt	Teaca	Lechința	Vermeș
Monumente categoria B Grade II historic buildings	Petriș	Livezile	Dumitra	Dumitrița	Monariu		
	Arcalia	Budacu de Jos	Morut	Corvinești	Slătinita	Unirea	Cepari
	Posmuș	Dipsa	Albeștii Bistriței	Dorolea	Chiraleș	Sângeorzu Nou	

Legendă

- Monumente preluate de confesiunea ortodoxă
Historic buildings taken over by the Orthodox confession
- Monumente preluate de confesiunea greco-catolică
Historic buildings taken over by the Greek-catholic confession
- Monumente preluate de confesiunea reformată
Historic buildings taken over by the Calvinist confession
- Monumente preluate de confesiunea pentecostală
Historic buildings taken over by the Pentecostal confession
- Monumente preluate de Consiliul Județean sau alte instituții afiliate
(Biserica din Jelna este administrată de Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud)
*Historic buildings taken over by the County Council or other affiliated institutions
(The Church from Jelna is administrated by the Muzeum Complex Bistrița-Năsăud)*

During World War II, in 1943, the Transylvanian Saxons were enrolled and posted in various war locations. In 1944, the largest part of them were evacuated and sent to Austria or other regions, entire communities being forced to abandon their lives' savings, their animals, and lands in order to survive. The *Noserland* area was largely deserted following the exodus, and with it the houses and churches built centuries before. The few Transylvanian Saxons that remained were assigned to work detachments or were forcibly deported.

Thus, after 1945, following eight centuries of cohabitation with Romanians and Hungarians, the Transylvanian Saxons left behind the empty villages they founded and inhabited since the dawn of the Middle Ages, as well as the past of a common history.

Table 2 contains the list of localities with Transylvanian Saxon churches from the 2015 Historic Buildings' List (12 of national importance, 13 of local importance), also synthesising information on their overtaking by other confessions. Lacking permanent maintenance and periodic conservation interventions, the buildings are rapidly deteriorating, this process being often accelerated through vandalism and the use of the places of worship as sources of building materials.

Short history and the description of the Lutheran Church in Jelna

In order to illustrate the fate of Transylvanian Saxon Lutheran churches, a destiny

Asfel, după 1945, după opt veacuri de conviețuire cu românii și maghiarii, sașii au lăsat în urma lor satele goale pe care le-au întemeiat și populat din zorii Evului Mediu, precum și trecutul unei istorii comune.

Tabelul 2 include lista localităților cu biserici săsești incluse pe Lista Națională a Monumentelor Istorice LMI 2015 (12 de importanță națională, 13 de importanță locală), sintetizând totodată și informațiile privind preluarea acestora de alte confesiuni. În lipsa întreținerii permanente și a intervențiilor de reabilitare periodice, clădirile se degradează într-un ritm alert, de multe ori procesele de depreciere fiind accelerate prin vandalism și folosirea lăcașelor ca resurse de materiale de construcție.

Scurt istoric și descrierea bisericii evanghelice din Jelna

În vederea ilustrării sorții bisericilor evanghelice săsești, destin predictibil și pentru bisericile din sudul Transilvaniei în lipsa elaborării unei strategii coerente de salvare a patrimoniului arhitectural săsesc (sau în general a celor pe cale de dispariție), am ales ca studiu de caz ruina bisericii evanghelice din Jelna, aceasta intrând în lumina reflectoarelor în urma identificării vestigiilor picturilor murale ca fiind o copie a *Navicellei* lui Giotto DI BONDONE, fapt relevat de istoricul de artă Szilárd PAPP din Ungaria.⁴

Prima mențiune istorică referitoare la o parohie jelneană datează din anul 1332, când apare numele unui preot al bisericii din sat, *Henricus da Sylna*, pentru ca apoi în anul 1467 să fie amintit *Simoni Johannis*, preotul paroh al bisericii romano-catolice cu hramul Sf. Petru din Jelna. Biserica actuală a aparținut confesiunii romano-catolice până în secolul al XVI-lea

⁴ Biserica este cunoscută specialiștilor din județ, istorici de artă, arhitecți și restauratori, făcând subiectul unor discuții ample în decursul anilor 2009-2011.

când, sub auspiciile Reformei luterane, multe din comunitățile germane au trecut la noua confesiune (DUDA 2010, 10).

Analizele istoricilor de artă propun următoarea etapizare a clădirii: o primă etapă este datată la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea – după alții la sfârșitul secolului al XIV-lea – supozițiile necesitând încă cercetări și confirmări suplimentare. A doua etapă este atestată în a doua parte a secolului al XV-lea, când biserica a fost extinsă. În secolul al XVI-lea este relevată a treia etapă de construire, atât la nivelul bisericii, cât și a zidului de incintă și turnului. În secolul al XVIII-lea se consemnează faptul că starea acoperișului era foarte degradată din cauza intemperiilor și a lipsei lucrărilor adecvate de întreținere. Din păcate, s-a ajuns la deprecierea iremediabilă a structurii interne a bisericii, mai exact a bolților gotice ale navei, care în anul 1776 au fost înlocuite cu un sistem de bolți baroce. În această a patra etapă, alături de construirea noilor bolți boeme, este posibil să se fi realizat și bolta semicilindrică de deasupra intrării dintre contraforții sudici. În 1820 biserica a fost supusă unei renovări, derulându-se lucrări ample, iar intervenții de restaurare au avut loc și în anul 1901 (DUDA 2010, 21-22, 24).

Din punct de vedere planimetric, biserica este o biserică-sală. Corul ei – reprezentând porțiunea de clădire cea mai bine păstrată – este acoperit cu un sistem de bolți în cruce pe ogive. Edificiul de la Jelna este înconjurat de un zid de incintă cu un turn.

Etapele istoriei recente a bisericii evanghelice din Jelna

În istoria recentă, odată cu exodul sașilor din ținutul bistrițean, biserica a fost abandonată, iar odată cu anul 1976 ansamblul (turnul incintei fortificate și casa parohială) este preluat de parohia ortodoxă, deși în actele de proprietate acest schimb de proprietari nu figurează (DUDA 2010, 10).

Fotografiile 1a-c indică degradarea extrem de rapidă a bisericii din anul 1973, în ciuda intervențiilor urgente din ultimul deceniu al secolului al XX-lea. Așadar, în mai puțin de 30 de ani biserica funcțională cu acoperiș, bolți și finisaje a devenit o ruină, din navă prezervându-se doar zidurile perimetrice aflate în mare parte sub cota cornișei. Porticul sudic și sacristia au dispărut aproape integral și doar corul bisericii (în stare avansată de degradare) mai rezistă.

În a doua parte a anilor 1990 s-au întreprins lucrări de intervenție de primă urgență,⁵ urmele șarpantei provizorii putând fi observate în poza din 2010 (foto 1b). Din aceasta s-au păstrat doar câteva capete de căpriori (foto 1c) până în 2016.

Degradarea neobișnuit de rapidă se datorează unor acte de vandalism și de distrugere intenționată.⁶

În 2011, în acte apare încă Parohia Evanghelică din Jelna ca proprietar, iar Asociația Culturală Noserland a propus elaborarea unui proiect de punere în siguranță și în valoare a ruinelor, obținând avizul Ministerului Culturii pentru intervențiile urgente. Proiectul nu a fost însă pus în execuție.⁷

5 Date exacte despre aceste intervenții nu s-au păstrat în arhive, precum nici relevul arhitectural elaborat în prima jumătate a anilor 1990, finanțat cu ajutorul statului german. Releveele de arhitectură au fost preluate de Institutul Cultural al Sașilor din Transilvania cu sediul în Gundelsheim. Cu ocazia finalizării prezentului articol s-a verificat și arhiva firmei elaboratoare a releveelor (mulțumit domnului Sándor BENCZÉDI), dar nici exemplarul de casă nu a fost găsit.

6 În anii 1990 s-a tras de acoperiș cu tractorul pentru a-l dărâma.

7 Proiectul tehnic realizat în ianuarie 2011, *Intervenții de urgență conservare ansamblu Biserica Evanghelică din Jelna*, jud. Bistrița-Năsăud prezintă ca și investitor: Parohia Evanghelică Jelna și Asociația Culturală Noserland. Proiectul a fost realizat prin coordonarea proiectantului general și a colectivului de elaborare format din: arh. Marcela TĂMAȘ, arh. Ștefan TĂMAȘ – partea de arhitectură, coordonare MC: arh. Șerban POPESCU-DOLJ; ing. Attila CSURKA pentru partea de rezistență; ist. artă Vasile DUDA – coordonare istorică; ing. Sever MOLDOVAN, expertiza tehnică fiind realizată de ing. F. Ioan MOLDOVAN.

that in the absence of a coherent strategy for the rescue of the Transylvanian Saxon architectural heritage (or of those endangered in general) is predictable also for the churches in the south of Transylvania, we chose as case study the ruin of the Lutheran Church in Jelna, which was brought into the limelight following the identification of the mural paintings' remains as a copy of Giotto DI BONDONE's *Navicella*, a fact discovered by Hungarian art historian Szilárd PAPP.⁴

The first historical mention referring to the Jelna parish dates from 1332, when the name of a village priest, *Henricus da Syl-na*, appeared; afterwards, in 1467, *Simoni Johannis*, the parish priest of the St. Peter Roman Catholic Church in Jelna, was mentioned. The current church belonged to the Roman Catholic confession until the 16th century when, under the auspices of the Lutheran Reform, many German communities switched to the new confession (DUDA 2010, 10).

The analyses of art historians propose the following division of the building's construction phases: a first stage is dated at the turn of the 13th and 14th centuries, according to others to the end of the 14th century, the suppositions still needing supplementary research and confirmations. The second stage is attested in the second part of the 15th century, when the church was extended. A new construction phase is revealed in the 16th century, both for the church and for the precinct wall and tower. In the 18th century, it was recorded that the condition of the roof was very degraded, due to weathering and the lack of adequate maintenance works. Unfortunately, the internal structure of the church became irremediably damaged, more specifically the Gothic vaults of the nave, which were replaced in 1776 with a Baroque vaulting system. In this fourth stage, it is possible that along with the construction of the new sail vaults, the barrel vault over the entrance between the southern buttresses was also built. In 1820, the church underwent extensive renovation works, and restoration works also took place in 1901 (DUDA 2010, 21-22, 24).

In terms of layout, the church is a single-nave hall church. Its choir – representing the best-preserved portion of the building – is covered with a system of pointed cross-vaults. The edifice in Jelna is surrounded by a precinct wall with a tower.

Stages of the recent history of the Lutheran Church in Jelna

In recent history, along with the exodus of the Transylvanian Saxons from the Bistrița area, the church was abandoned, and with the year 1976 the ensemble (the tower of the fortified precinct and the parish house) was taken over by the Orthodox parish, although this change in the owners cannot be found in the property documents (DUDA 2010, 10).

4 The church is known by the county's specialists, art historians, architects, and restorers, being the topic of discussions during 2009-2011.

Photos 1a-c illustrate the extremely fast degradation of the church since 1973, despite emergency interventions in the last decade of the 20th century. Thus, in less than 30 years, the functional church with roof, vaults, and finishings became a ruin, with only the nave's perimeter walls being preserved, mostly below the cornice level. The southern portico and the sacristy have almost entirely disappeared and only the church choir (in an advanced state of decay) still stands.

In the second part of the 1990s, emergency interventions were implemented,⁵ the traces of the temporary roof structure being observable in the 2010 photo (Photo 1b). Only several ends of rafters were preserved from it by 2016 (Photo 1c).

The unusually fast degradation was caused by acts of vandalism and intentional destruction.⁶

In 2011, the Lutheran Parish in Jelna still appeared in documents as owner, and the Noserland Cultural Association proposed the development of a project in order to ensure the safety and the enhancement of the ruins, obtaining the authorisation of the Ministry of Culture for emergency interventions. The project has not yet been implemented.⁷

The church passed into the property of the Bistrița County Council in 2014.

In 2015, a Hungarian specialists team led by Tibor KOLLÁR (editor of several publications on built heritage, promoter of built culture) revisited the church after repeated visits in 2010. Following the building archaeological study and the study of the frescoes extracted in 2009 by the Bistrița-Năsăud Museum Complex, art historian Szilárd PAPP identified the scene as being a copy of Giotto DI BONDONE's *Navicella*.⁸

The news was taken over both by the Hungarian and Romanian mass-media, cat-

Biserica a trecut în proprietatea Consiliului Județean Bistrița în 2014.

În anul 2015, echipa de specialiști din Ungaria sub conducerea lui Tibor KOLLÁR (editor a mai multor publicații despre patrimoniul construit, promotor al culturii construite) a revizitat biserica, după vizitele repetate din 2010, iar în urma studierii paramentului și a frescelor extrase în anul 2009 de către Complexului Muzeal Bistrița-Năsăud, istoricul de artă Szilárd PAPP a identificat scena ca fiind o copie după *Navicella* lui Giotto DI BONDONE.⁸

Știrile au fost preluate atât de mass media din Ungaria cât și din România, catalizând astfel o colaborare între Consiliul Județean Bistrița⁹ prin Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud¹⁰ și statul ungar prin Fundația Teleki László din Programul de restaurare Rómer Flóris.

În vederea salvării porțiunilor remanente ale bisericii, aflate în stare de precolaps, s-au pus în discuție două variante: salvarea fragmentelor de picturi murale prin îndepărtarea lor de pe parament și restaurarea lor în condiții muzeale sau salvarea *in situ* a corului ruinei. Echipa de specialiști consultați a optat pentru a doua variantă, lucrând contra cronometru, fiind evident faptul că ruinele se află în stare de precolaps, putând în orice moment să cedeze în absența intervențiilor.

Probleme juridice și organizatorice înaintea demarării oricărei activități de intervenție (proiectare)

■ Ciclul întreținerii clădirilor istorice (fig. 1), în mod evident, presupune prezența cu rol activ a proprietarului. Existența, sensibilitatea și posibilitatea financiară a unui proprietar responsabil ar trebui să fie baza de la care să pornească orice intervenție de restaurare, reabilitare, reconstrucție, inclusiv intervențiile de primă urgență și punere în siguranță.

După cum s-a prezentat în cadrul capitolului *Introducere*, în cazul unor etnii / confesiuni care au dispărut dintr-o anumită zonă geografică, simpla existență a unei organizații (persoană juridică) care să se ocupe în mod responsabil de o clădire poate reprezenta o problemă de bază, care trebuie rezolvată. Capitolul 2 a indicat faptul că multe biserici (foste evanghelice) funcționale au fost preluate de Biserica Ortodoxă Română sau alte confesiuni și în cazurile fericite, întreținerea lor este asigurată.

Conform figurii 2, contextul în care România se află din punctul de vedere al procesului de reabilitare a monumentelor istorice este parțial comparativ cu cel specific țărilor europene unde regăsim exemple de colaborare proprietar – instituții (legislație) – echipa de elaborare a proiectelor (proiectare, execuție – specializate), având în vedere scopul comun de punere în siguranță (în valoare) a ruinelor într-o manieră care să respecte valorile istorice (principii clare de aplicat). Legislația tehnică (și prescripțiile aferente) în vigoare în țările cu tradiție neîntreruptă în reabilitarea patrimoniului construit este astfel elaborată încât să nu lase loc interpretărilor deficitare care ar duce la situații improprii. Altfel spus, în țara noastră, în lipsa prescripțiilor tehnice specifice restaurărilor, intervențiile bazate pe normative elaborate pentru construcții noi conduc la lucrări agresive, cum este cazul consolidării / reconstruirii (utilizând beton armat) cetății Capidava, cu o istorie milenară.

5 There were no preserved data on these interventions in the archives, neither was the architectural survey that was carried out in the first half of the 1990s, financed with support from the German state. The architectural surveys were handed to the Cultural Institute of Transylvanian Saxons, based in Gundelsheim. On the occasion of the completion of this article, the archive of the developing firm was also verified (thanks to Mr. Sándor BENCZÉDI), but their copy was not found either.

6 In the 1990s the roof was pulled using a tractor in order to tear it down.

7 Technical design developed in January 2011, *Emergency Interventions for the Conservation of the Lutheran Church Ensemble* in Jelna, Bistrița-Năsăud County has as investors: the Lutheran parish in Jelna and the Noserland Cultural Association. The project was developed by coordinating the general designer and the development team consisting of: architects Marcela TĂMAȘ and Ștefan TĂMAȘ – architecture, Ministry of Culture coordination: architect Șerban POPESCU-DOLJ; engineer Attila CSURKA for the strength of materials, art historian Vasile DUDA – historical coordination; engineer Sever MOLDOVAN, the technical specialty study being carried out by engineer F. Ioan MOLDOVAN.

8 Confirming at the same time a previous supposition stated by art historian Tekla SZABÓ.

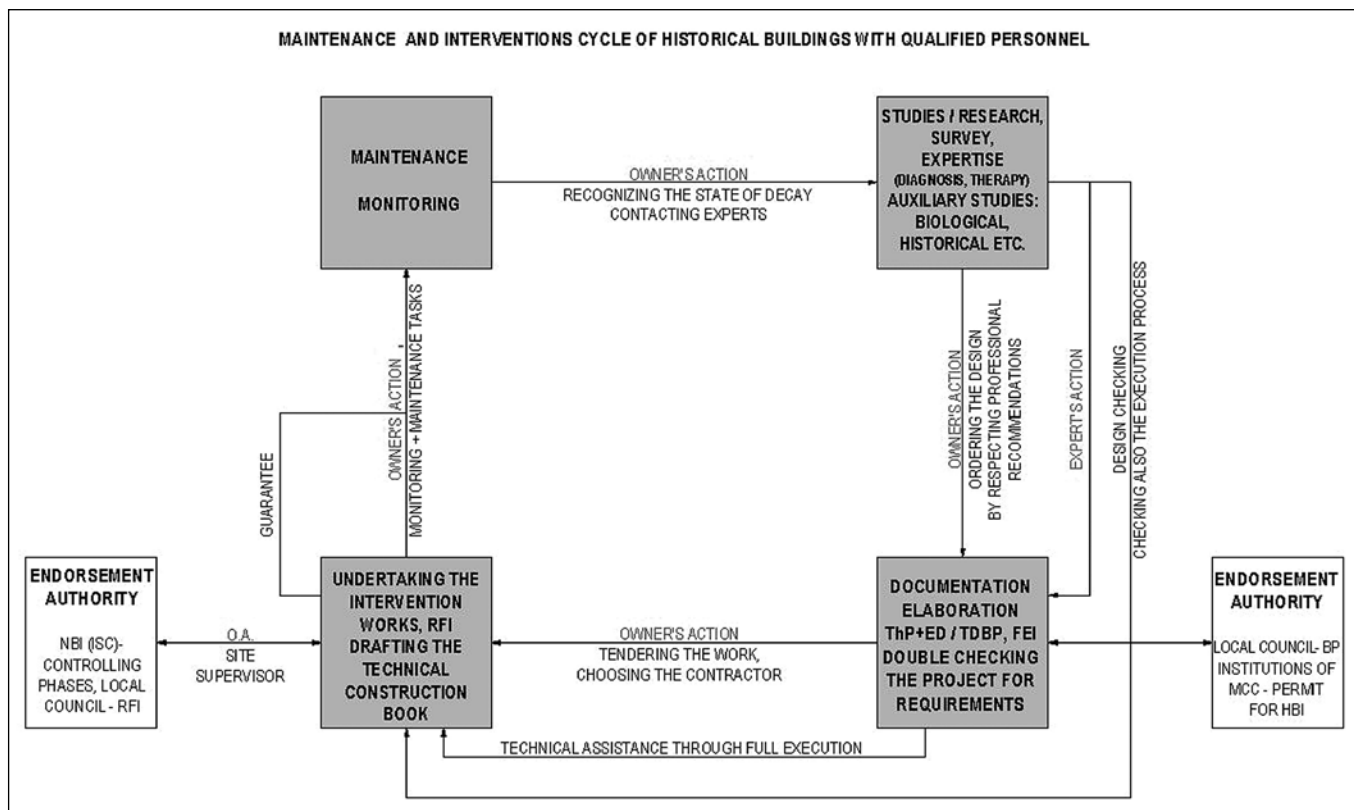
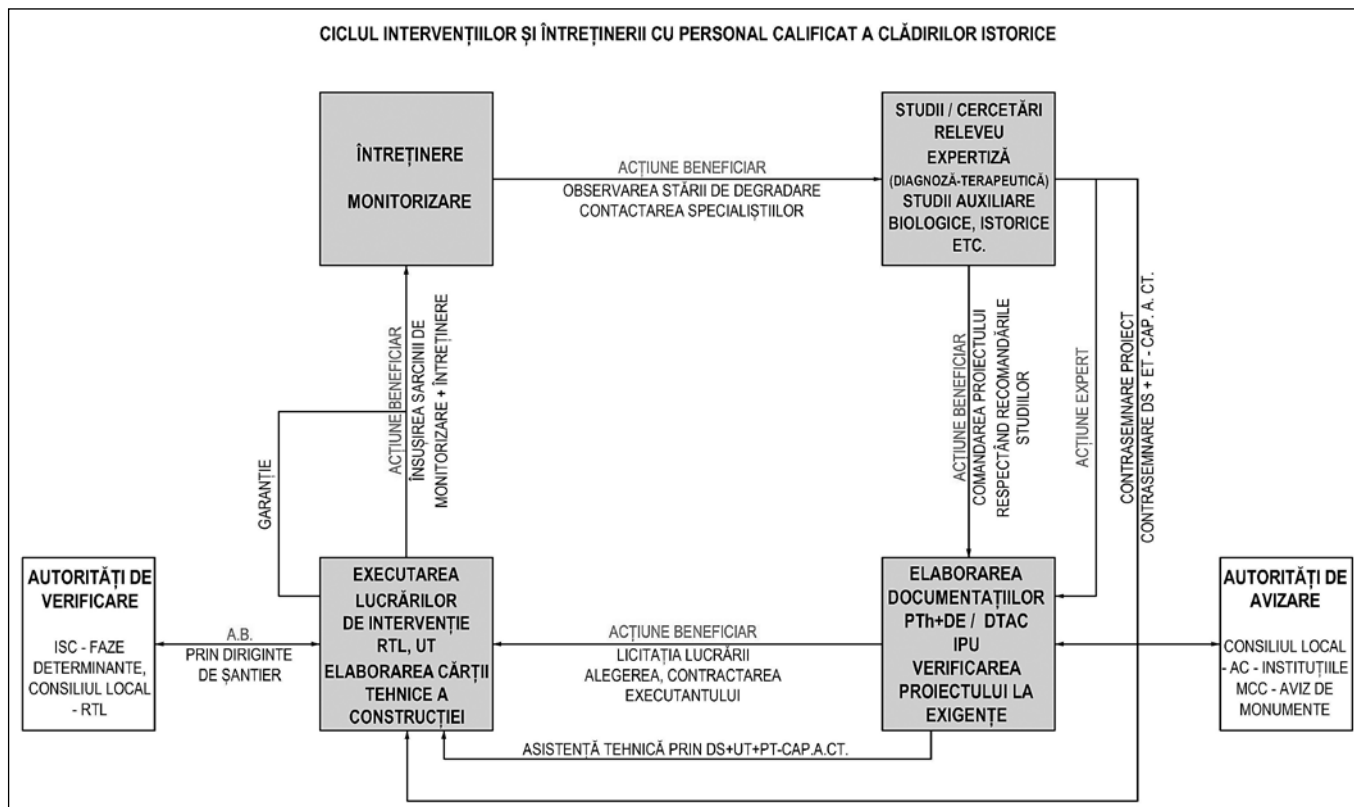
The conservation operations in 2009 had as result the partial extraction of the fresco from the choir walls. The paintings were conserved with the help of the Cluj-Napoca University of Art and Design and with the support of the Bistrița-Năsăud Museum Complex.

8 Confirmând totodată o supoziție formulată anterior și de istoricul de artă Tekla SZABÓ.

Operațiunile de restaurare din anul 2009 s-au soldat cu extragerea parțială a frescei de pe pereții corului. Picturile au fost restaurate cu ajutorul Universității de Arte și Design Cluj-Napoca și cu sprijinul Complexului Muzeal Bistrița-Năsăud.

9 Președintele Consiliului Județean Bistrița-Năsăud, Emil Radu MOLDOVAN, arhitect șef, Radu SĂPLĂCAN.

10 Director George Alexandru GAVRILAȘ VASILICHI.

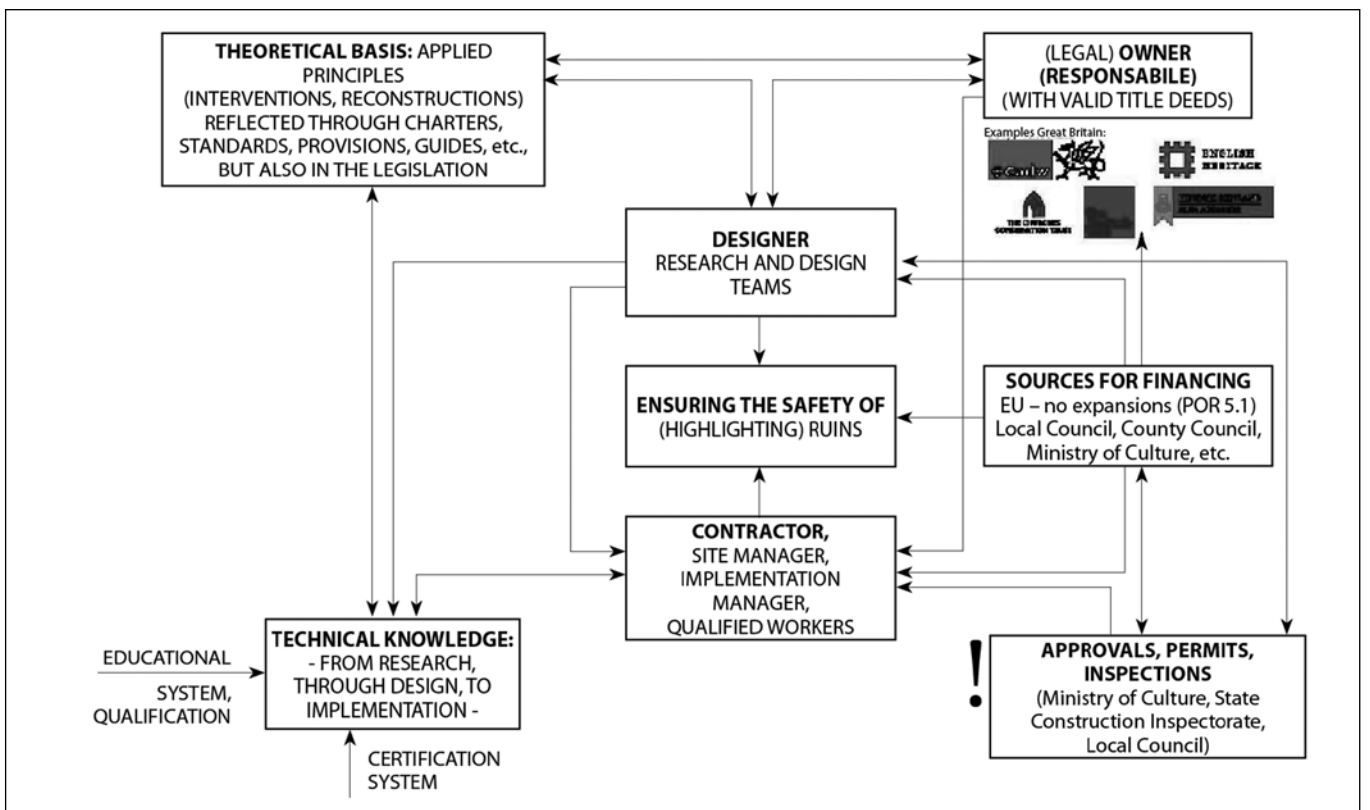
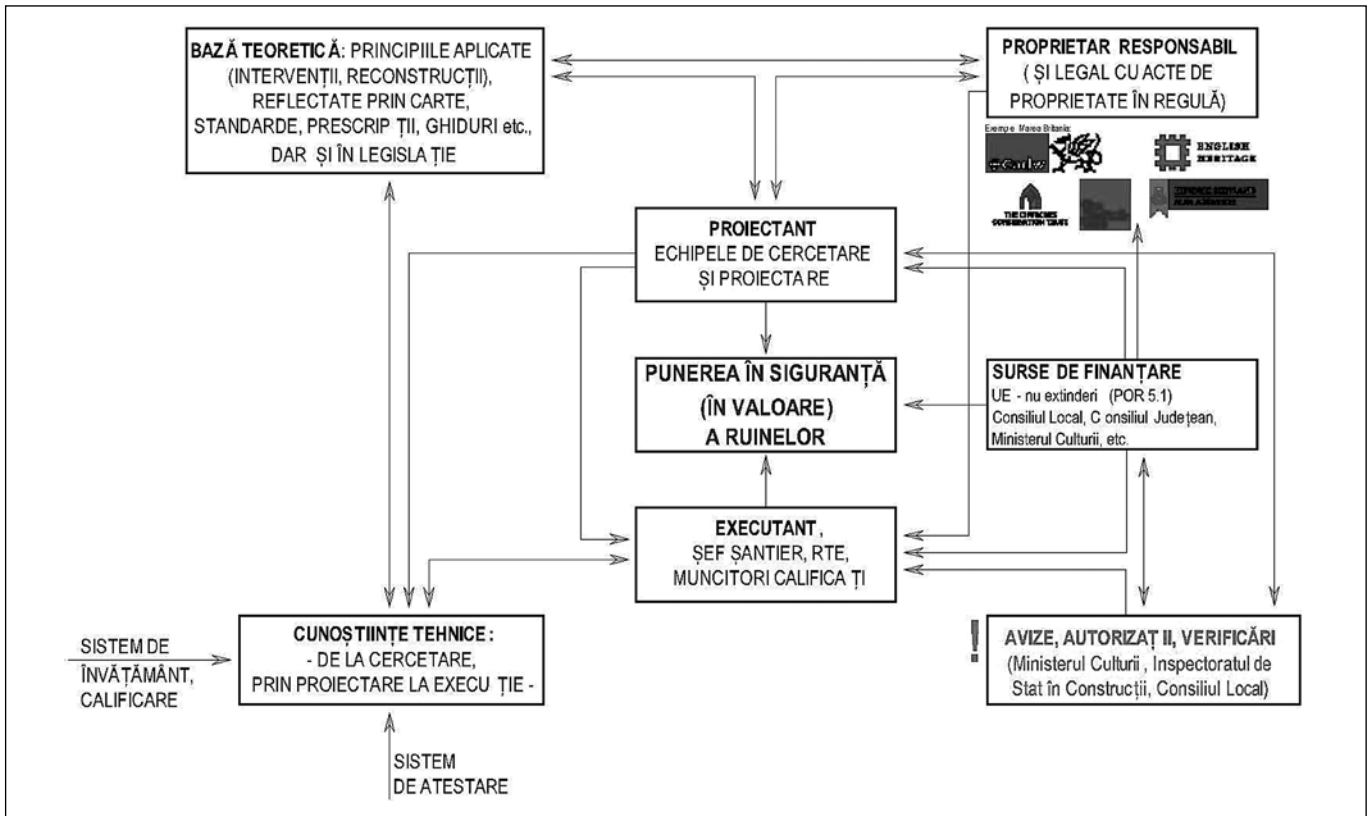

■ Fig. 1. Ciclul de intervenții asupra clădirilor (monumentelor) istorice
 ■ Figure 1. Cycle of interventions on (listed) historic buildings

Pentru a exercita procesul punerii în siguranță (în valoare) a ruinelor trebuie să existe un Proprietar – responsabil, cu dreptul de proprietate atestat din punct de vedere legal. De exemplu, în Marea Britanie – cu posibilități financiare incomparabile cu cele din țara noastră, dar și cu un număr ridicat de clădiri istorice – există instituții abilitate care se preocu-

alysing a collaboration between the Bistrița County Council⁹ through the Bistrița-Năsăud

⁹ President of the Bistrița-Năsăud County Council, Emil Radu MOLDOVAN, chief architect, Radu SĂPLĂCAN.

■ Fig. 2. Principalii factori care contribuie la punerea în siguranță (în valoare) a ruinelor – în caz ideal
 ■ Figure 2. Main factors contributing to ensuring the safety (enhancement) of ruins – ideally

Museum Complex¹⁰ and the Hungarian state through the Teleki László Foundation from the Rómer Flóris Conservation Programme.

10 Director George Alexandru GAVRILAȘ VASILICHI.

pă de rehabilitarea, întreținerea monumentelor istorice și ruinelor (English Heritage, CADW, Historic Scotland, The Churches Conservation Trust, The Landmark Trust, etc.), dedicându-se patronajului acestora. În România majoritatea monumentelor istorice se află teoretic în grija bisericilor și a statului, respectiv a instituțiilor sale județene: Consilii Locale, Consilii

■ **Fig. 3a.** Scanarea 3D a corului © SC M&M Design Srl
 ■ **Figure 3a.** 3D scan of the choir © M&M Design Ltd.

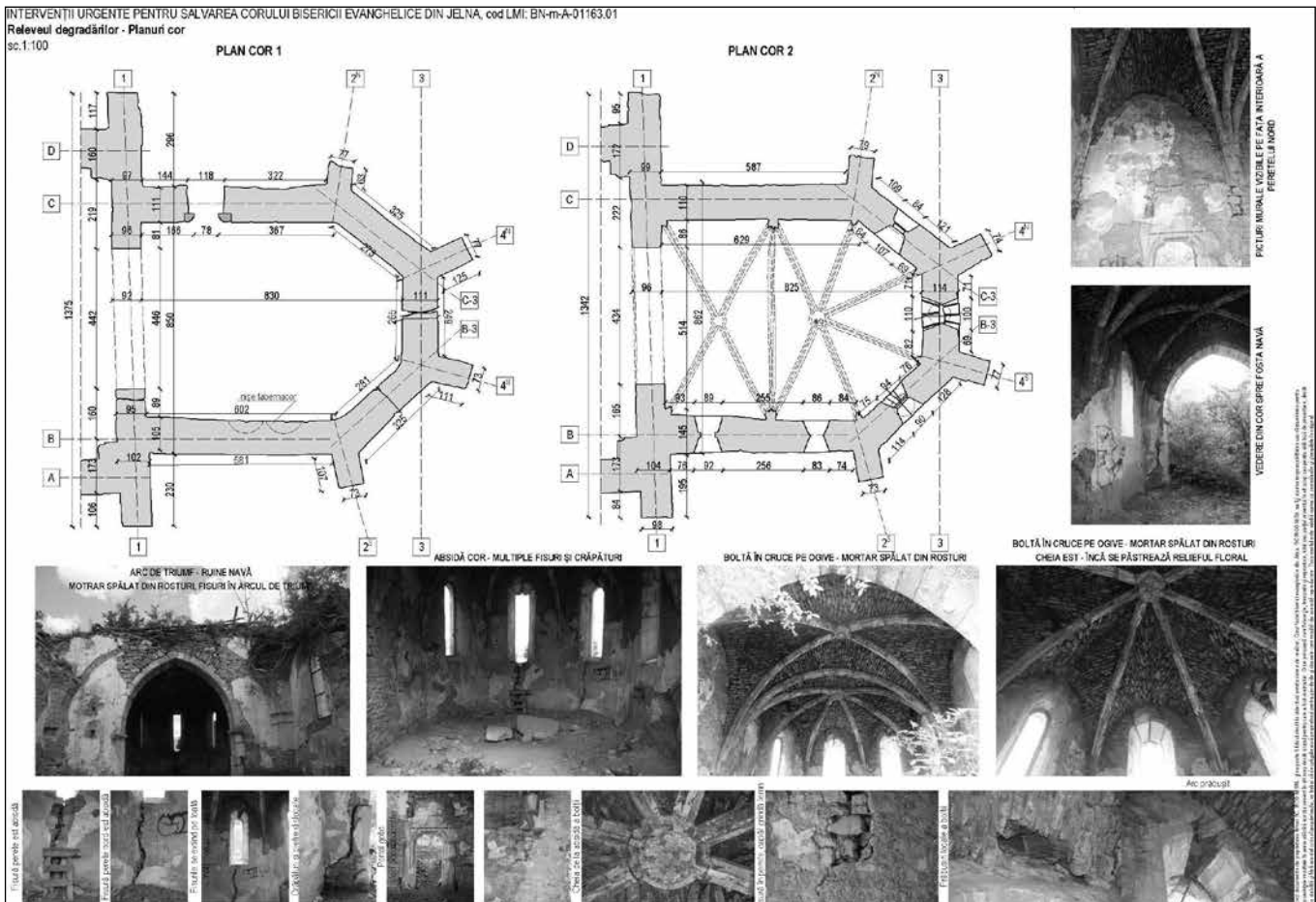
Județene, muzee, dar practic statutul multor construcții din punct de vedere legal este incert și fiindcă reabilitarea nu constituie o prioritate pe ordinea de zi națională, situația se permanentizează, ajungând ca în caz de prăbușire sau periclitare a monumentelor să se caute responsabilii. Lipsa interesului sau dezinformarea contribuie, din păcate, semnificativ la deprecierea clădirilor istorice, suprapunându-se prescripțiilor unui aparat birocratic anevoios care impune criterii adesea greu realizabile și astfel de multe ori, simpla cadastrare a clădirilor necesită luni de zile.

Two options were discussed for the salvation of the remaining parts of the church, found in a state of pre-collapse: the preservation of the mural fragments by removing them from the wall and their conservation in museum conditions, or the on-site conservation of the ruin's choir. The team of experts consulted chose the second option, working against the clock, being obvious that the ruins are in a state of pre-collapse, and can give in at any time in the absence of interventions.

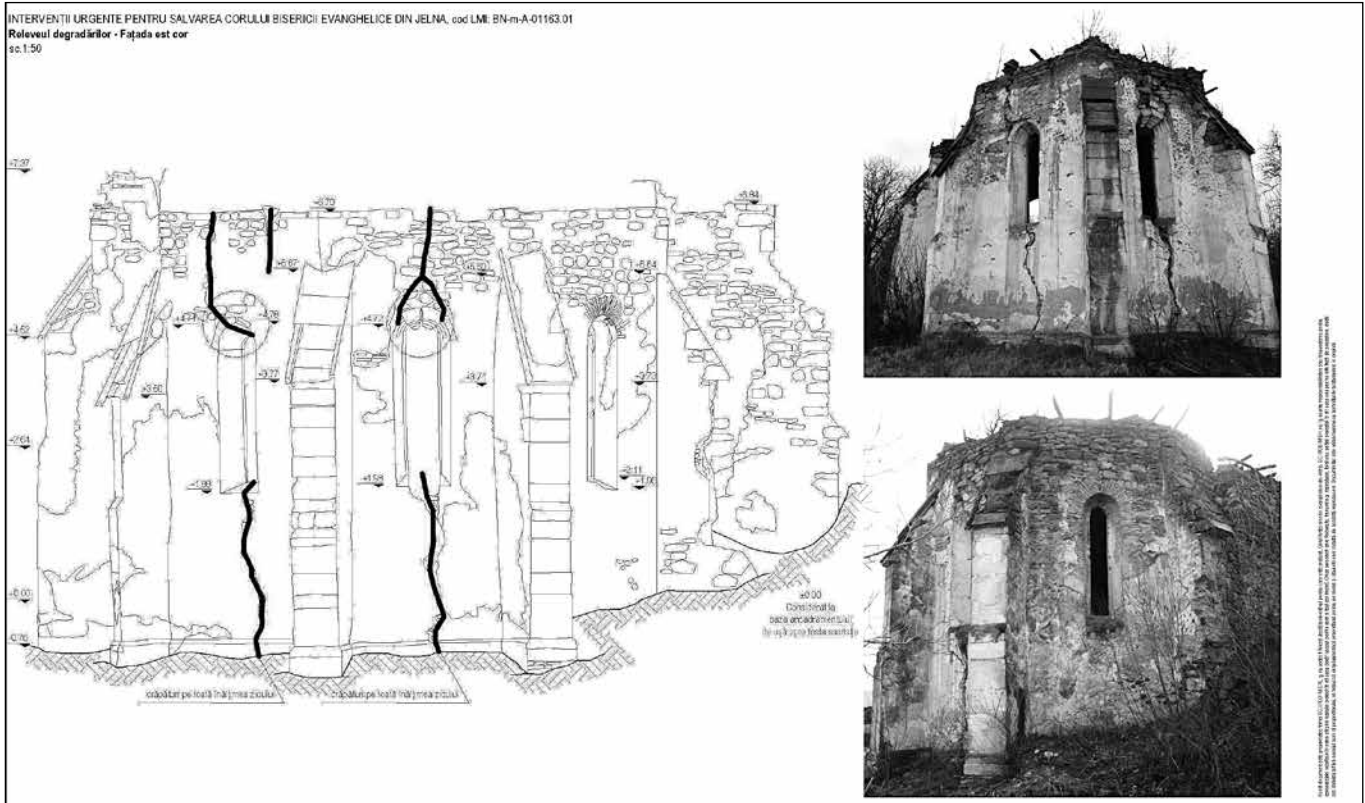
Legal and organisational issues before starting any intervention (design) activities

■ The cycle of historic building maintenance (Figure 1) clearly requires the active presence of the owner. The existence, sensitivity, and financial possibilities of a responsible owner should form the basis for any conservation, rehabilitation or reconstruction intervention, including emergency interventions and ensuring safety.

As presented in the *Introduction* chapter, in the case of ethnicities/confessions that have disappeared from a certain geographical area, the simple existence of an organisation (legal person) that takes care responsibly of a building may represent a basic problem that must be resolved. Chapter 2 has indicated that many (former Lutheran) functional churches were taken

■ **Fig. 3b.** Relevu, plan corul bisericii – extras din ET
 ■ **Figure 3b.** Survey, church choir ground plan – excerpt from the technical specialty study

■ Fig. 3c. Releveul degradărilor – fațada est – extras din ET
 ■ Figure 3c. Degradations' survey – eastern elevation – excerpt from the technical specialty study

over by the Romanian Orthodox Church or other confessions and, in happy cases, their maintenance is ensured.

According to Figure 2, the context in which Romania is found from the point of view of historic buildings' rehabilitation is partially comparable with the one specific to European countries, where we find examples of collaborations between owner – institutions (legislation) – the project development team (specialised – design, implementation), with regard to the common aim of ensuring the safety (enhancement) of the ruins in a manner that respects historical values (clear applicable principles). The technical legislation (and its prescriptions) in force in countries with an uninterrupted tradition of built heritage rehabilitation is developed in such a way as not to leave room for flawed interpretations that would lead to improper situations. In other words, in our country, lacking technical prescriptions specific to conservations, the interventions based on regulations developed for new buildings lead to aggressive works, such as the consolidation/reconstruction (using reinforced concrete) of the Capidava Fortress, with a Millenary history.

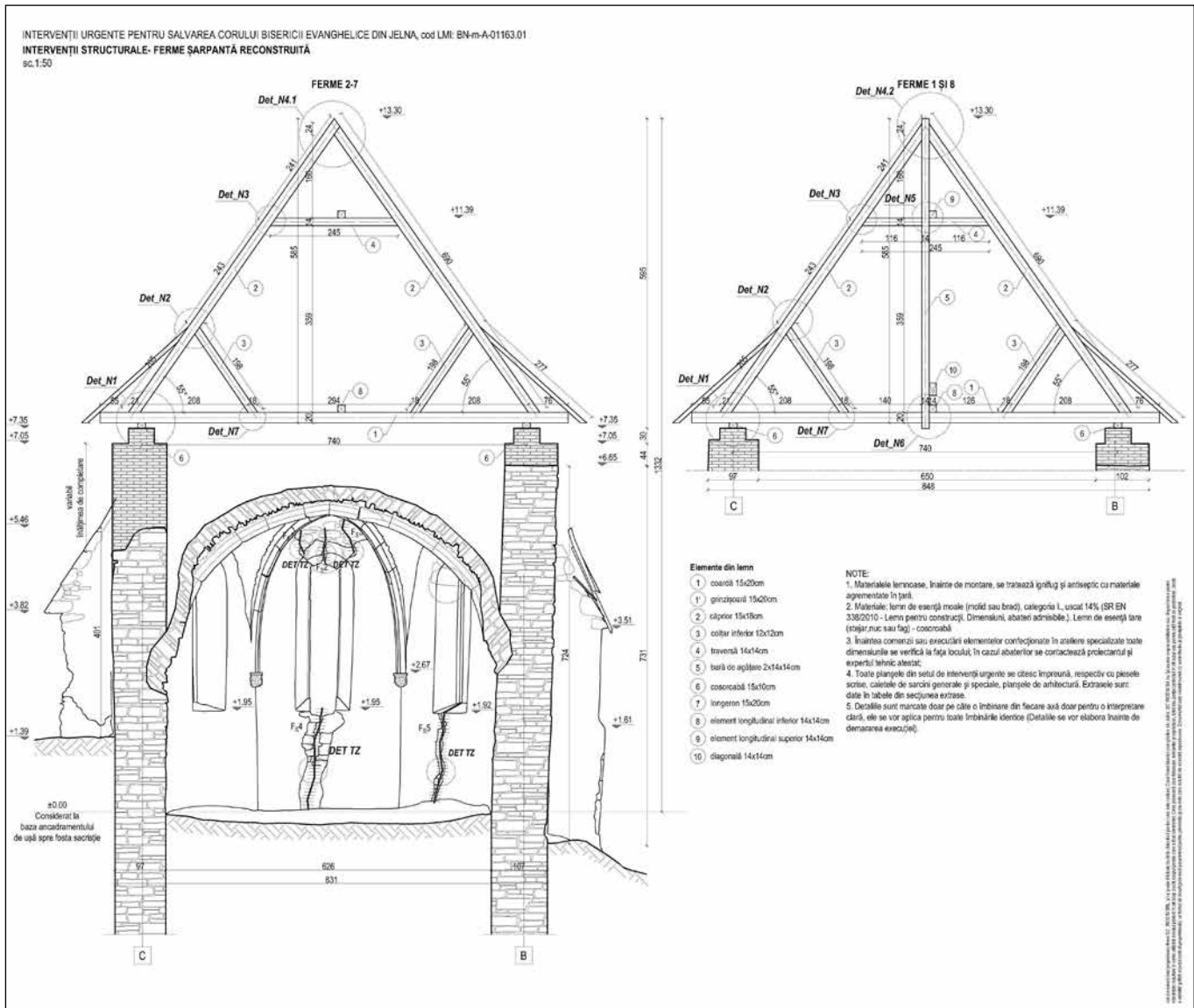
To exercise the process of ensuring the safety (enhancement) of ruins, there has to be an Owner – responsible, with legally certified property rights. For example, in Great Britain – with financial possibilities incomparable to those in our country, but also with a large number of historic buildings – there are competent institutions concerned with the rehabilitation and maintenance of historic buildings and

În cazul țărilor europene preocupate de restaurarea patrimoniului construit există o bază teoretică activă care propune principii și norme reflectate prin legislația în vigoare, univocă, fără variante de interpretare, standarde, normative, prescripții, ghiduri sprijinind demersurile fundamentate pentru reabilitarea construcțiilor. Teoria este însoțită de un învățământ specific care formează un personal de specialitate abilitat, calificat și atestat în alegerea celor mai bune opțiuni de tratare a monumentelor. România beneficiază de legislația în vigoare fundamentată pe Legea 422 privind protejerea monumentelor istorice, dar care lasă loc interpretărilor, nefiind armonizată cu legile finanțelor și construcțiilor. Odată ajunși la cercetarea și elaborarea proiectelor, dar și la execuția lucrărilor, procesul se desfășoară conform gradului de informare și expertizare a echipelor implicate, lăsând la latitudinea instituțiilor abilitate să elibereze avizele favorabile sau nefavorabile derulării lucrărilor, chiar și ele fiind caracterizate de o lipsă acută de specialiști.

Ca studiu de caz pentru contextul existent, legislativ și funcțional, pe baza căruia se derulează procedurile de reabilitare, este relevantă situația bisericii evanghelice din Jelna. Edificiul se află actualmente în proprietatea Județului Bistrița-Năsăud, fiind dat în administrarea Complexului Muzeal Bistrița-Năsăud (informațiile sunt actualizate în Cartea Funciară eliberată de Oficiul de Cadastru și Publicitate Imobiliară Bistrița-Năsăud), iar acest proces de înscriere a durat până la jumătatea anului 2016, reducând semnificativ timpul disponibil până la sfârșitul anului pentru salvarea bisericii.

S-a insistat asupra obținerii unei Autorizații de Construire în regim de urgență, dată fiind starea extrem de precară a bisericii, dar burocrăția și lipsa documentelor patrimoniale au îngreunat procesul.

Mulțumită deschiderii Consiliul Județean Bistrița-Năsăud, care a recunoscut caracterul stringent al intervențiilor, s-au alocat primele sume de bani pentru debutul lucrărilor. În sprijinul instituțional a venit și Fundația Teleki din Ungaria, care prin intermediul programului de finanțare Rómer

■ Fig. 4a. Secțiune transversală cor, ferme șarpantă
 ■ Figure 4a. Cross section of the choir, roof trusses

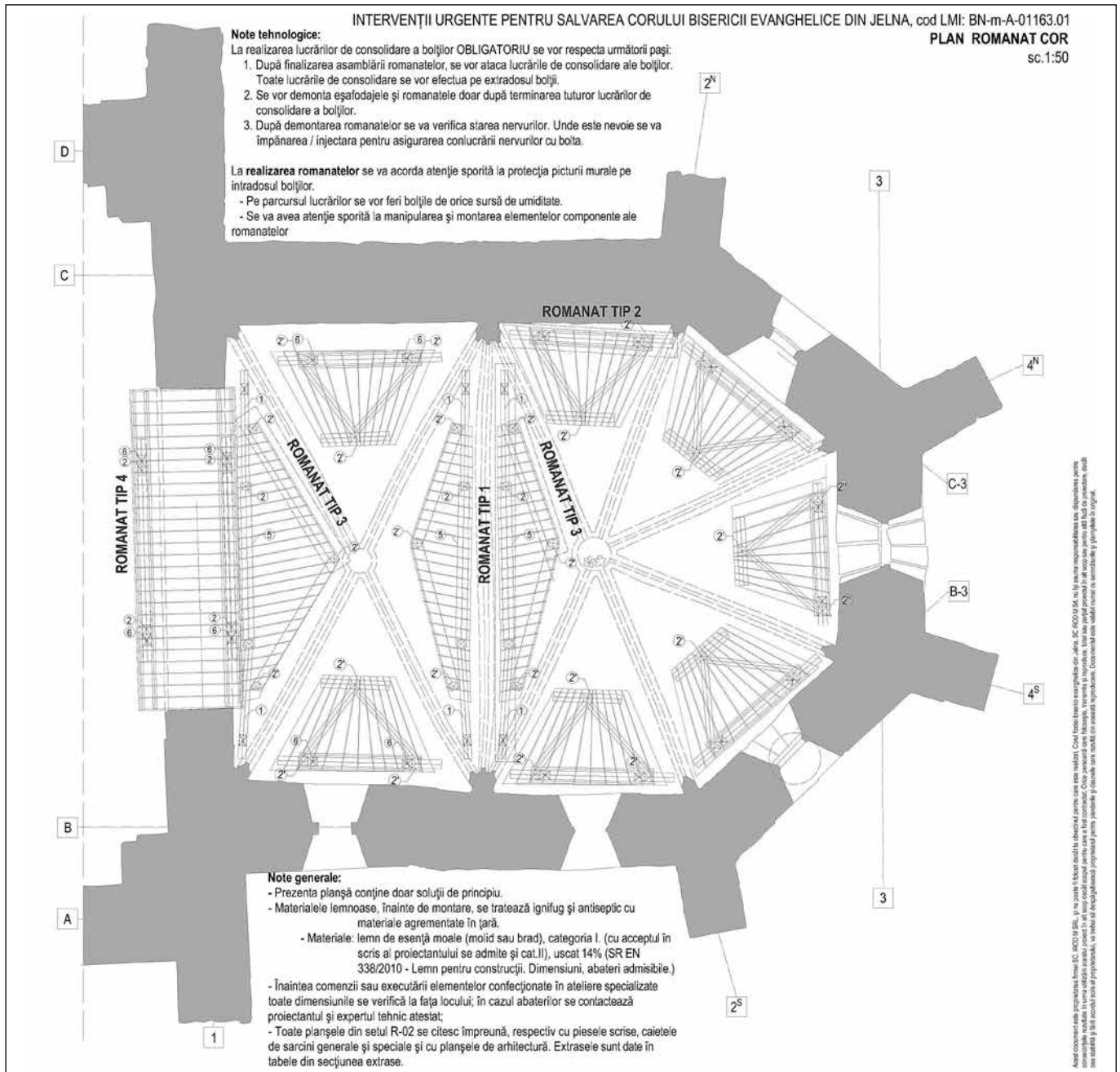
Flóris pentru reabilitarea patrimoniului cultural din Bazinul Carpatic al Secretariatului de Stat pentru Resurse Umane al Guvernului Ungariei a acordat un sprijin financiar de 5.000.000 HUF (16.000 Euro) pentru demararea lucrărilor.

Această inițiativă a stârnit reacții pozitive în cadrul Consiliului Județean din Bistrița-Năsăud, care a hotărât alocarea unei sume de 65.000 RON (14.700 EUR).¹¹ Mulțumită unui sprijin excepțional, suplimentar din partea Programului Rómer Flóris de 700.000 HUF (2.300 EUR), restauratorul Lóránd KISS din Târgu-Mureș a efectuat lucrările de intervenții urgente din cadrul conservării frescelor înaintea instalării iernii.

Colaborarea internațională realizată între fundație și Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud constituie un exemplu pozitiv demn de urmat, cu toate că alocarea fondurilor din cele două surse impune probleme administrativ-organizatorice, dar și tehnice (derivate din necesitatea defalcării lucrărilor pe tranșe de finanțare). Desigur, finanțarea asigurată

ruins (English Heritage, CADW, Historic Scotland, The Churches Conservation Trust, The Landmark Trust, etc.), dedicating themselves to their patronage. In Romania, most historic building are theoretically in the care of churches and the state, respectively of its county institutions: Local Councils, County Councils, museums, but practically, the legal status of many buildings is uncertain and, because rehabilitation is not a national priority, this situation becomes permanent, to the point where the responsible persons are sought in case of a historic building's collapse or endangerment. The lack of interest or disinformation contribute significantly, unfortunately, to the depreciation of historic buildings, superposing themselves over the prescriptions of a cumbersome bureaucracy that imposes criteria which are often difficult to achieve, and thus the simple inclusion in the land registry takes several months.

¹¹ Proiectul de intervenții a fost realizat de firma de proiectare din Cluj-Napoca aflată sub conducerea autorilor. În octombrie 2016, firma de execuție din Satu-Mare a început consolidarea pereților și a bolților, respectiv construirea acoperișului deasupra corului.

■ Fig. 3b. Relevu, plan corul bisericii – extras din ET
■ Figure 3b. Survey, church choir ground plan – excerpt from the technical specialty study

In the case of European countries concerned with built heritage conservation, there is an active theoretical basis that proposes principles and norms reflected in the legislation in force, unequivocally, without interpretation, standards, regulations, requirements, guides supporting the grounded efforts for building rehabilitation. The theory is accompanied by a specific education that forms an authorised specialised personnel, qualified and certified in choosing the best options for the historic buildings' treatment. Romania benefits from the legislation in force, based on Law 442 regarding the protection of historic buildings, but which leaves room for interpretations, not being aligned with the laws of finance and constructions. Once reaching the de-

din partea instituției muzeale trebuie alocată aplicând prevederile Legii Achizițiilor Publice.

Probleme tehnice aferente punerii în siguranță a unor ruine – exemplul corului bisericii evanghelice din Jelna

■ Ruinele, asemeni monumentelor istorice prezervate într-o stare integrală, impun derularea aceluiași proces de investigare, cercetare, proiectare, avizare și execuție a intervențiilor, fundamentându-se pe studii de specialitate (geotehnice, arheologice, de istoria artei, de parament, de componente artistice, expertiză tehnică, etc.) care relatează într-o manieră exhaustivă starea în care se află construcția la debutul reabilitării. Diferența o poate prezenta momentul până la care aceste studii trebuie finalizate.

■ Foto 2. Ruina bisericii din Jelna © KISS Lóránd
■ Photo 2. The ruin of the church in Jelna © KISS Lóránd

Cercetarea minimală asupra ruinelor

Și în cazul în care o clădire se află în stare de ruină, pentru elaborarea oricărei intervenții este nevoie ca prim pas de relevarea¹² construcției, ceea ce s-a realizat și în cazul bisericii de la Jelna, procedeul fiind completat cu releveul degradărilor.¹³ Fiindcă se afla în paragină de mai mulți ani, iar vegetația a crescut împrejurul și în interiorul monumentului, a fost nevoie de o defrișare inițială care trebuia să excludă extragerea rădăcinilor și înlăturarea vegetației crescute în ziduri și pe bolți, fiindcă întreaga construcție se putea prăbuși prin dislocarea zidăriei sau a cheilor de boltă.

În vederea elaborării intervențiilor necesare (la orice clădire, astfel și în cazul ruinei de la Jelna) este nevoie de realizarea unei expertize tehnice – aceasta avea caracter preliminar, deoarece nu au putut fi incluse în această fază toate studiile de specialitate, neexistând contextul adecvat realizării lor. De exemplu, derularea unui studiu geotehnic (sondaje executate de arheologi) ar fi fost îngreunată, dacă nu imposibilă, din cauza vegetației și a riscului de colaps în absența unor eșafodaje care să pună în siguranță clădirea. Săpăturile arheologice și studiul geotehnic suplimentar pot fi costisitoare și necesită o perioadă de timp de care biserica nu beneficiază, urgente fiind lucrările de ridicare a eșafodajelor și romanatelor care să pună în siguranță structura într-o primă fază. Astfel, proiectul de intervenții structurale a avut în vedere identificarea pașilor necesari pentru asigurarea stabilității zidurilor și bolții, respectiv asigurarea unei învelitori în vederea etanșezării clădirii.

În efectuarea oricăror lucrări de intervenție, inclusiv a celor de urgență, este obligatorie obținerea unei Autorizații de Construire, care în situația de față (teoretic) putea fi emisă în varianta de regim de

signs' study and development, but also the implementation of interventions, the process is carried out according to the degree of information and expertise of the teams involved, leaving it to the empowered institutions to issue notices that are favourable or unfavourable for carrying out the works, even they being characterised by an acute lack of specialists.

The situation of the Lutheran Church in Jelna is relevant as case study for the existing legal and functional context based on which the rehabilitation procedures are carried out. The building is currently in the possession of the Bistrița-Năsăud County, being administered by the Bistrița-Năsăud Museum Complex (the information is updated in the Land Registry issued by the Bistrița-Năsăud Agency for Cadastre and Real Estate Publicity), and this registration process lasted until the middle of 2016, significantly reducing the available time for saving the church to the end of the year.

It was insisted on obtaining an emergency building permit, given the extremely precarious state of the church, but the bureaucracy and the lack of heritage documents made the process more difficult.

Thanks to the openness of the Bistrița-Năsăud County Council, who have recognized the stringent nature of the interventions, the first amounts of money were allocated for starting the works. The Teleki Foundation from Hungary also came to the institution's aid, granting a financial support of HUF 5000000 (EUR 16000) for the works to commence, through the Rómer Flóris Funding Programme for the rehabilitation of the cultural heritage in the Carpathian Basin, of the State Secretariat for Human Resources of the Government of Hungary.

This initiative sparked positive reactions in the Bistrița-Năsăud County Council, which decided to allocate a sum of RON 65,000 (EUR 14,700).¹¹ Thanks to an exceptional, supplementary support of HUF 700,000 (EUR 2,300) from the Rómer Flóris Programme, restorer Lóránd KISS from Târgu-Mureș carried out the emergency interventions for the conservation of the frescoes before winter set in.

The international collaboration between the foundation and the Bistrița-Năsăud Museum Complex is a positive example to be followed, although the allocation of funds from the two sources poses administrative and organisational issues, and also technical ones (derived from the necessity to break down the works due to instalment financing). Obviously, the financing ensured through the museum has to be allotted applying the provisions of the Public Procurement Law.

12 Deși s-a presupus că exista un releveu înainte realizării șarpantei temporare din anii 1990, acesta nu a fost găsit la demararea lucrărilor de față, astfel s-a optat pentru relevarea ruinei prin scanare laser 3D și prelucrare digitală executate de o firmă din Cluj-Napoca.

13 Releveul degradărilor s-a elaborat în cadrul expertizei tehnice realizate de ing. István BENKE, expert tehnic MLPAT, specialist atestat MC, de către echipa condusă de autorul principal al prezentei, responsabilul lucrării fiind ing. József HARI.

11 The intervention design was developed by the Cluj-Napoca design firm under the direction of the authors. In October 2016, the contractor firm from Satu-Mare began the consolidation of the walls and vaults, respectively building the roof over the choir.

Technical issues regarding ensuring the safety of ruins – the example of the Jelna Lutheran Church choir

■ Ruins, like wholly preserved historic buildings, impose carrying out the same process of investigation, research, approval, and implementation of the interventions, based on speciality studies (geotechnical, archaeological, of art history, building archaeology, artistic components, technical speciality study, etc.), which describe in an exhaustive manner the building's conditions at the beginning of the rehabilitation. The difference may be the moment when these studies have to be finalised.

Minimal research on ruins

Even in case a building is in a state of ruin, in order to develop any intervention, it is necessary as a first step to survey¹² the building, which was also carried out in the case of the Jelna church, the process being completed with the degradations' survey.¹³ Because it had been derelict for many years and the vegetation had grown around and inside the historic building, an initial clearing of the vegetation was needed, which excluded the extraction of roots and the removal of vegetation grown within the walls and on the vaults, because the entire building could have collapsed through the dislodgement of masonry or keystones.

In order to develop the required interventions (for any building, thus also in the case of the church in Jelna), a technical speciality study must be carried out – this had a preliminary character, because all other speciality studies could not be included at this stage, lacking the adequate context for their development. For example, the development of a geotechnical study (surveys carried out by archaeologists) would have been hampered, if not impossible, because of the vegetation and the risk of collapse in the absence of scaffolding to support the building. Archaeological excavations and the additional geotechnical study can be costly and require a period of time the church does not have, the raising of the scaffolding and centring that would ensure the safety of the structure at first being urgent. Thus, the structural interventions design aimed at identifying the necessary steps to ensure the stability of the walls and vaults, respectively to ensure a covering that would seal the building.

■ **Foto 3.** Façada de vest cu vedere către arcul trimfal dintre navă și cor © KISS Lóránd, 2016

■ **Photo 3.** The western elevation with the view of the triumphal arch between the nave and the choir © KISS Lóránd, 2016

■ **Foto 4.** Nava și corul în timpul intervenției © KISS Lóránd, 2016

■ **Photo 4.** The nave and the choir during the intervention © KISS Lóránd, 2016

urgență.¹⁴ Din cauza punerii în discuție a unei șarpante cu caracter definitiv s-a emis un Certificat de Urbanism cerându-se ca Documentația Tehnică pentru Obținerea Autorizației de Construire să fie avizată prin sistemele Ministerului Culturii. Biserica fiind de importanță națională

¹² Although it was assumed that a survey existed before the creation of the temporary roof structure in the 1990s, it was not found at the start of the current works, thus we opted for the survey of the ruins through 3D laser scanning and digital processing, performed by a firm in Cluj-Napoca.

¹³ The degradations' survey was developed within the technical speciality study carried out by engineer István BENKE, Ministry of Public Works and Territorial Management technical expert, Ministry of Culture certified specialist, by the team led by the main author of this paper, work supervisor being engineer József HARI.

¹⁴ Conform art. 7 din Legea 50 din 29 iulie 1991 privind autorizarea executării lucrărilor de construcții, republicată în 2014, impune: „în cazul construcțiilor care prezintă pericol public, autorizația de construire pentru executarea lucrărilor de intervenție în primă urgență, care constau, în principal, în sprijiniri ale elementelor structurale/nestructurale avariate, demolări parțiale și consolidări la structura de rezistență, obligatorii în cazuri de avarii, accidente tehnice, calamități ori alte evenimente cu caracter excepțional, se emite imediat de către autoritatea administrației publice competente potrivit prezentei legi, urmând ca documentațiile tehnico-economice corespunzătoare fiecărei faze de proiectare – expertiză tehnică, studiu de fezabilitate/documentație de avizare, documentație tehnică D.T., proiect tehnic – P.T., detalii de execuție D.E. – să fie elaborate și aprobate pe parcursul sau la încheierea executării lucrărilor, cu respectarea avizelor și acordurilor, precum și, după caz, a actului administrativ al autorității competente pentru protecția mediului.”

avizarea s-a realizat întâi la nivel zonal și ulterior prin Comisia Națională a Monumentelor Istorice – Secțiunea Tehnică de Arhitectură și Inginerie, la București. Este discutabil dacă includerea în proiect a unei șarpante (din lemn) definitive, care la rândul său este și rămâne reversibilă, trebuie să declanșeze necesitatea avizării prealabile a documentației sau ar fi avut prioritate executarea lucrărilor asigurând astfel clădirea, ca ulterior documentația să treacă prin filtrele de avizare. Este o temă demnă de a fi discutată în cadrul celor mai înalte foruri decizionale, fiind dat numărul extrem de mare (știut sau neștiut)¹⁵ al clădirilor aflate în stare de precop-laps sau ruină.

Prin perioada alocată procesului de avizare și autorizare, s-a ajuns în ultimul semestru al anului pentru a se putea demara lucrările de execuție.

Variantele de intervenție puse în discuție

În vederea alegerii celei mai eficiente soluții de protejare a ruinei (co-rului) bisericii de la Jelna, au fost studiate două variante care vizau acoperirea și consolidarea corului gotic. În ambele, prima etapă includea realizarea unui eșafodaj de susținere a bolții (interior) și a pereților (exterior), purtând și un rol de schelă pentru lucrările de restaurare, conservare și realizare a învelitorii.

Propunerile studiate s-au diferențiat în modul de abordare a șarpantei și a consolidării zidurilor și bolților. Prima opțiune se referă la realizarea acoperișului permanent, având structură din lemn, volumetrie gotică și soluție modernă inspirată din conceptul structural gotic. Această variantă presupune executarea țeserilor de fisuri deasupra nivelului ferestrelor și reconstruirea ultimelor rânduri de cărămizi până la cota cornișei, care s-a păstrat în colțul de sud-vest al corului. Pentru a fi posibilă încadrarea în fondurile alocate, respectiv lăsând deschisă întrebarea modului de reconstruire a cornișei, se vor lăsa praguri de țesere cu aceasta. În prima etapă structura va primi învelitoare temporară, ulterior putând fi înlocuită (în 2017) cu învelitoarea definitivă.

Ca variantă alternativă s-a studiat realizarea unei șarpante temporare așezate pe sistemul de eșafodaj, lăsând posibilitatea de a se lucra pe suprastructura corului după definitivarea expertizei tehnice (inclusiv realizarea săpăturilor arheologice pentru determinarea cauzelor deschiderii fisurilor în corul bisericii, provenite eventual din insuficiențe ale fundațiilor).

Unul dintre argumentele puternice pentru adoptarea primei soluții a fost faptul că o șarpantă temporară fără o continuitate nu durează mai mult de 10 ani, soluție deja testată, timp în care stabilitatea zidurilor, în absența unei intervenții, s-a compromis semnificativ.

Acest argument s-ar fi putut contracara prin argumentul financiar, dacă realizarea unei șarpante temporare, rezemând pe eșafodaje în loc de ziduri, ar fi costat semnificativ mai puțin, aspect care însă nu s-a confirmat prin devizul elaborat pentru cele două variante.

În această etapă se fixează tencuielile desprinse și purtătoare de straturi de pictură murală de către restauratorul de picturi murale, Lóránd KISS.

Pașii următori și necesari în vederea reabilitării ruinei de la Jelna

Intervențiile de primă urgență asigură doar stabilitatea pe moment și impermeabilizează structura. Următorii pași sunt pe de o parte cu caracter arhitectural: refacerea tâmplăriilor, cornișei, tencuielilor, închiderea

■ Foto 5. Nervura și consola bolții din cor
© KISS Lóránd, 2016

■ Photo 5. The rib and corbel of the choir's vault
© KISS Lóránd, 2016

For the implementation of any intervention, including the emergency ones, it is necessary to obtain a Building Permit, which in the given situation could have been (theoretically) issued as an emergency permit.¹⁴ Because it mentioned a permanent roof structure, an Urban Planning Certificate was released, requiring that the Technical Documentation for obtaining the building permit be approved through the Ministry of Culture. The church being of national importance, the approval was carried out first at a zonal level and then through the National Historic Buildings Committee – Technical Department of Architecture and Engineering, in Bucharest.

It is questionable whether the inclusion in the design of a (timber) permanent roof structure, which in its turn is and remains reversible, should trigger the need for prior approval of the documentation or if the implementation of works would have had

¹⁴ According to art. 7 of Law 50 of July 29, 1991 regarding the authorisation of construction works implementation, republished in 2014, imposes: "in case of buildings that present a danger for the public, the building permit for the implementation of emergency interventions, which consist mainly of supporting damaged load-bearing/non load-bearing elements, partial demolitions, and structural consolidations, required in case of damage, technical accidents, natural disasters or other exceptional events, is issued immediately by the public authority competent under the present law, following that the technical and economic documents corresponding to each design phase – technical expertise, feasibility study / approval documentation, technical documentation, technical project, implementation details – be developed and approved during or after the works are implemented, respecting permits and approvals and, where appropriate, the administrative act of competent authority for environmental protection."

¹⁵ Ne referim aici la cele două cazuri ale turnurilor bisericilor săsești căzute la începutul anului 2016, din care cel din Rotbav (județul Brașov) nu arăta semne clare de degradare avansată.

priority, thus ensuring the building, the documentation being subsequently passed through the approval filters. It is a subject worthy of being discussed within the highest decision-making fora, given the extremely large number (known or unknown)¹⁵ of buildings in a state of pre-collapse or ruin.

Through the period allotted to the approval and authorisation process, the start of the implementation was delayed to the last quarter of the year.

Discussed implementation options

In order to choose the most efficient solution for the protection of the church (choir) ruin in Jelna, two options were studied, which regarded the covering and consolidation of the Gothic choir. In both options, the first stage included the creation of a scaffolding for the support of the vault (inside) and of the walls (outside), acting as a scaffold for the works of conservation, preservation, and the creation of the roof covering.

The studied proposals were different in the way of approaching the roof structure and the consolidation of walls and vaults. The first option refers to the creation of the permanent roof, with a timber structure, a Gothic volume, and a modern solution inspired from the Gothic structural concept. This option involves weaving the cracks above the windows and the reconstruction of the last rows of masonry up to the level of the cornice, which was preserved in the south-western corner of the choir. In order not to exceed the budget, respectively leaving open the question of the way in which the cornice will be reconstructed. In the first stage, the structure will have a temporary cover, which can be subsequently replaced (in 2017) with the permanent roof covering.

The creation of a temporary roof structure placed on the scaffolding system was studied as an alternative, leaving open the option to work on the choir's superstructure after the finalisation of the technical specialty study (including archaeological excavations for determining the causes of the cracks in the church's choir, which might come from deficiencies in the foundations).

One strong argument for adopting the first option was the fact that a temporary roof structure without continuity does not last more than 10 years, an already tested solution, time in which the walls' stability would have been significantly compromised without an intervention.

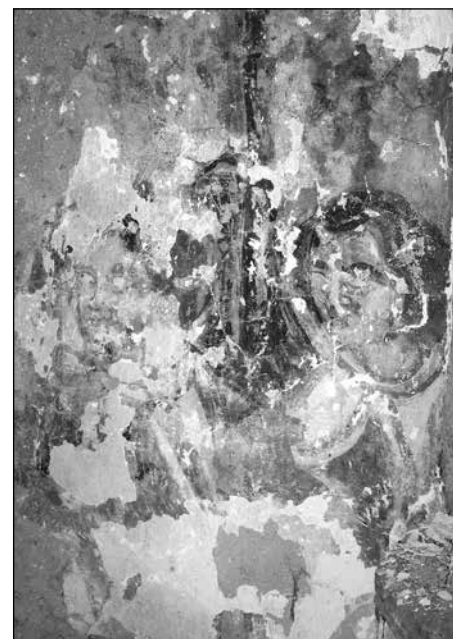
This reasoning could have been countered by the financial argument, if the creation of a temporary roof structure, supported on scaffolding instead of walls, would have had significantly lower costs, an aspect which was not confirmed by the quotation prepared for the two options.

At this stage, the loose plastering that carries mural paintings was fixed by murals' restorer Lóránd KISS.

■ **Foto 6.** Fragment de pictură murală
© KISS Lóránd, 2016

■ **Photo 6.** Mural fragment
© KISS Lóránd, 2016

■ **Foto 7.** Fragment de pictură murală
© KISS Lóránd, 2016

■ **Photo 7.** Mural fragment
© KISS Lóránd, 2016

arcului de triumf, dar și conservarea / restaurarea componentelor artistice (de piatră și picturile murale). Se formulează, totodată, întrebări privind punerea în siguranță a ruinelor rămase din navă, a zidului de incintă și a porticului de intrare, amenajarea terenului, finalizarea studiilor structurale pe baza studiului arheologic și definitivarea soluțiilor de consolidare – dacă se dovedește necesară.

Problema este și mai complexă prin faptul că turnul, și parțial porticul, nu se află în proprietatea Județului Bistrița-Năsăud, ci în proprietatea Bisericii Ortodoxe.

Astfel, punerea în valoare a ruinelor și a corului restaurat necesită o temă de proiectare prealabilă, bine formulată. Este extrem de important ca într-o perioadă scurtă de 2-4 ani să se ajungă la punerea în funcțiune – ca filială locală a muzeului sau ca extindere a punctului de informare turistică, recent construit vis-a-vis de lot, din fonduri europene. În absența unei funcțiuni (integrarea în circuitul turismului cultural) și a unei întrețineri permanente, intervențiile urgente vor îmbătrâni și se vor degrada, neevitând astfel pierderea clădirii. Acest pas va necesita fonduri mult mai substanțiale decât cele folosite pentru intervențiile în primă urgență.¹⁶

Concluzii

■ Cazul studiat, prin valoarea inedită a picturilor murale identificate în ruinele bisericii, a devenit un promotor eficient prin intermediul căruia s-a declanșat o colaborare internațională. Nu neapărat valoarea intrinsecă a copiei este excepțională, ci faptul că ea se găsește într-o biserică rurală, în nordul Transilvaniei. Acest lucru relevă informații despre relațiile internaționale ale epocii în care fresca a fost creată.

16 Paradoxul situației de la Jelna frapează datorită contextului existent. Satul Jelna a beneficiat de finanțarea Centrului Local de Informare Turistică al comunei Budacu de Jos, prin fonduri PNDR în valoare de 629.735 lei și de amenajarea unui parc finanțat tot prin PNDR în valoare de 64.000 Euro. Biserica însă nu a fost inclusă în programe anterioare de finanțare, foarte probabil și datorită nerezolvării problemelor de proprietate.

15 We refer here to the two cases of Transylvanian Saxon church towers collapsed at the beginning of 2016, of which the one in Rotbav (Brașov County) did not show clear signs of advanced damage.

Cei care sunt implicați în derularea proiectului cred în efectul multiplicator al exemplului bun și în posibilitatea catalizării unui proces de realizare a strategiilor naționale pentru salvarea diverselor categorii de monumente aflate pe cale de dispariție.

Dificultățile întâmpinate la declanșarea și punerea în mișcare a proiectului internațional de salvare a ruinei atrag atenția asupra necesității ușurării (debirocratizării) intervențiilor urgente, dar și a co-finanțării internaționale sau naționale între ONG-uri și instituțiile statului.

Bibliografie/Bibliography

- *** Legea nr. 422 din 2001 privind protejarea monumentelor istorice, republicată. [Law no. 422 of 2001 regarding the protection of historic buildings, republished.]
- *** Legea nr. 50 din 1991 privind autorizarea executării lucrărilor de construcții, republicată și reactualizată. [Law No. 50 of 1991 regarding the authorisation of construction works implementation, republished and amended.]
- DUDA, Vasile. 2010. *Biserica Evanghelică din Jelna. Die Senndorfer Evangelische Kirche. Evangelical Church from Jelna*. Bistrița: Ed. Eikon.
- GAIU, Corneliu. 1995. Cronica unor dispariții anunțate. *Gazeta de Bistrița* 84.
- NÄGLER, Thomas. 1981. *Așezarea sașilor în Transilvania: studii*. București: Ed. Kriterion.
- PAPP, Szilárd. 2016a. Giotto Zsolnán: a római Navicella-mozaik egy korai másolata. *Élet és Tudomány* 20: 624-626.
- PAPP, Szilárd. 2016b. A Gyarapodás és Enyészet Útján: Kiszsolna Középkori Plébániatemploma, în curs de publicare [under publication]. http://muemlekvedo.hu/Kiszsolna_PSZ_jav.pdf.
- PAPP, Szilárd. 2016c. A kiszolnai templom építéstörténete és fal-képei. Prelegere dată la [Lecture given at] Az erdélyi Mezőség kulturális örökségének kutatása és népszerűsítése, organizat de [organiser] Möller István Alapítvány, 18 februarie 2016, FUGA Budapesti Építészeti Központ, Budapest.
- PAPP, Szilárd. 2016d. De la ridicare la prăbușire. Biserica medievală și frescele din Jelna. Prelegere dată la [Lecture given at] *Biserica din Jelna. De la strălucire la năruire*, organizat de [organiser] Centrul German Bistrița, 25 februarie 2016, Bistrița.
- PAPP, Szilárd. 2016e. Giotto Zsolnán: a római Navicella-mozaik egy másolata Erdélyben. Prelegere dată la [Lecture given at] Műemlékvédelem Erdélyben VII, organizat de [organisers] Arcus Egyesület, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 1-3 aprilie 2016, Kolozsvár.
- POPA, Corina. 1970. Biserici gotice târzii din jurul Bistriței. In *Pagini de veche artă românească. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, ed. Academia Republicii Socialiste România, Institutul de Istoria Artei, 297-324. București: Ed. Academiei Republicii Socialiste România.
- POPA, Corina. 1973. *Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei*. Teză de Doctorat [PhD diss.], coord. prof.univ.dr. Virgil VĂTĂȘIANU, Facultatea de Istorie, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- SZABÓ, Tekla. 2010. Magyarvista középkori templomának újonnan feltárt freskói. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiségtárából. Új sorozat*. XIII-XIV: 139-160.
- Verband der Siebenbürger Sachsen. Siebenbürgisch-Sächsische Ortschaften. <https://www.siebenbuerger.de/ortschaften/liste.php> (accessat 20.09.2016).

Next steps required for the rehabilitation of the ruin in Jelna

Emergency interventions ensure only momentary stability and waterproof the structure. The following steps are architectural, on the one hand: recreating the joinery, the cornice, the plastering, closing the triumphal arch, but also the preservation/conservation of the artistic components (stone and murals). Also, questions arise regarding ensuring the safety of the ruins that have remained from the nave, the precinct wall, and the entrance portico, landscaping, finalising the structural studies based on the archaeological survey and finalising the consolidation solutions – if necessary.

The issue is more complex because the tower and, partially, the portico are not the property of the Bistrița-Năsăud County, but of the Orthodox Church.

Thus, the enhancement of the ruins and the conserved choir requires a prior, well formulated design theme. It is extremely important that it be commissioned, in a short period of 2-4 years, as a local branch of the museum or as an extension of the tourist information point, recently built on the opposite the plot, from European funds. In the absence of a function (the integration in the cultural tourism circuit) and of permanent maintenance, the emergency interventions will age and degrade, without avoiding thus the loss of the building. This step will need much more substantial funds than those used for the emergency interventions.¹⁶

Conclusions

■ The studied case became an efficient promoter through the unique value of the mural paintings identified in the church's ruins, through which an international collaboration was triggered. The intrinsic value of the copy is not necessarily the exceptional attribute, but the fact that it is found in a rural church from the north of Transylvania. This fact reveals information on the international relations of the era when the fresco was created.

Those involved in the project believe in the multiplying effect of good example and in the possibility to catalyse a process for the implementation of national strategies for the rescue of various categories of endangered historic buildings.

The difficulties encountered in starting and setting in motion the international project for the rescue of the ruin draw attention to the need for the easing (de-bureaucratization) of emergency interventions, but also of international and national co-financings between NGOs and state institutions.

¹⁶ The paradox situation in Jelna is striking due to the existing context. Jelna Village benefited from the financing of the Local Tourist Information Centre in Budacu de Jos Village, through funds from the National Programme for Rural Development, amounting to RON 629735, as well as by the landscaping of a park, also funded through the mentioned programme, worth EUR 64000. The church however was not included in previous funding programmes, most probably due to the unresolved ownership issues.

■ CSÉFALVAY Gyula¹

From the Mosque in Siklós to the Diósgyőr Castle

■ **Abstract:** *The article is a story of development, not only concerning an architectural career, but also regarding the public opinion on historic building reconstruction.*

The reconstruction of the mosque in Siklós was carried out during the late '80s. Its organisational conditions were provided by the still existing classical heritage conservation system, which included the design studios and the well-functioning units of investment and implementation.

The conservation based on traditional ideas recreated the missing elements of the building in such a way as to reflect, both in the used materials and in the structural solutions, the basic ideas of Ottoman architecture, constantly approaching towards cognisance, similarly to the way we reach a circle from a square, the dome from a quadrangular prism, via the octagonal drum.

The reconstruction of the Diósgyőr Castle is represents a different era. The work carried out from the turn of the century until now clearly reflects the evolution of the relationship between historic building conservation and society. The conservation in Diósgyőr was an emblematic creation of the '60s. Thus its re-conceptualisation and continuation was a reflection on the alternatives of thinking about reconstruction. The social structure and economic environment that have changed over the past half a century constitute a good basis for analysis regarding the past, present and future of historic building conservation.

■ **Keywords:** Siklós, mosque, Diósgyőr, castle, reconstruction, cognisance, historic building conservation

■ The presentation given at the 2016 *Conference Series on Theoretical and Practical Issues on Built Heritage Conservation – TUSNAD* is a story of development, not only concerning my own architectural career, but also regarding the public and professional opinion on historic building reconstruction.

In my talk I presented two of my own historic building conservation works: the Malkoç Bey Mosque in Siklós and Diósgyőr Castle.

My work in Siklós is slowly drifting into the past, since I received this task in 1986, during my initial years in the field of

A siklósi dzsámitól a diósgyőri várig

■ **Kivonat:** *Előadásom fejlődéstörténet, nem csupán az építészeti pályáivet illetően, hanem a műemlék-rekonstrukcióról való közgondolkodást érintően is.*

A siklósi dzsámi rekonstrukciója a 80-as évek végén zajlott. Szervezeti feltételeit a még meglévő, klasszikus műemlékvédelmi rendszer biztosította, amely magában foglalta a tervezés műhelyeit, a beruházás és a kivitelezés jól működő egységeit.

A hagyományos elveken alapuló helyreállítás az épület hiányzó részeit úgy teremti újra, hogy az anyaghasználatban és a szerkezeti megoldásokban az oszmán építészet alap gondolatát jelenítse meg, a folytonos közeletést a megismerhetőségben, ahogyan a négyzetből a körbe, a négyszögű hasábtól a tambur nyolcszögén át a kupoláig jutunk.

A diósgyőri vár újjáépítése már egy másik korszak. Az ezredfordulótól mostanáig zajló munka a műemlékvédelem és a társadalom viszonyának alakulását is jól tükrözi. A diósgyőri helyreállítás a hatvanas évek emblematikus alkotása volt. Ezért újragondolása, folytatása az épületek rekonstrukcióról való gondolkodás alternatíváit ütközteti. Az elmúlt fél évszázadban megváltozott társadalmi rendszer és gazdasági környezet jó elemzési lehetőséget kínál a műemlékvédelem múltját, jelenét és jövőjét illetően.

■ **Kulcsszavak:** Siklós, dzsámi, Diósgyőr, vár, rekonstrukció, megismerhetőség, műemlékvédelem

■ **Az épített örökség felújításának elméleti és gyakorlati kérdései – TUSNAD** 2016 konferencián elhangzott előadásom fejlődéstörténet, nemcsak a saját építészeti pályámat illetően, hanem a műemlék-rekonstrukcióról való köz- és szakmai gondolkodásra vonatkozóan is.

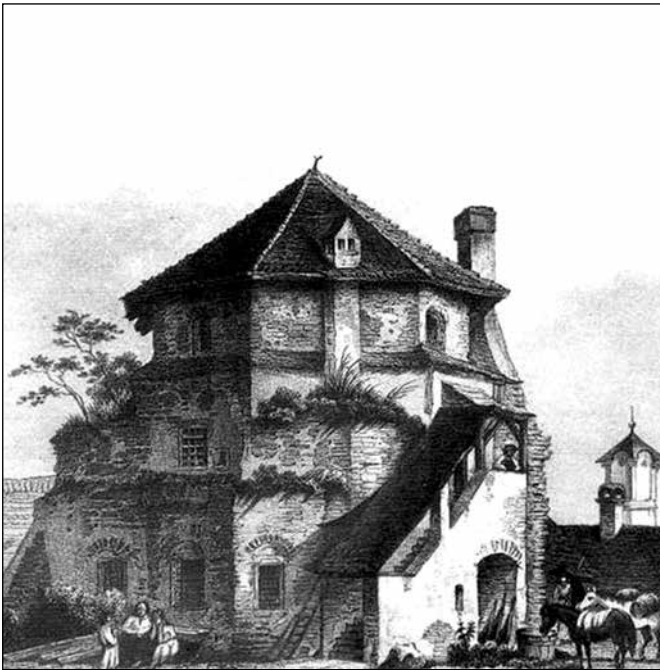
Előadásomban két műemléki helyreállításomat mutattam be: a siklósi Malkocs bej dzsámit és a diósgyőri várat.

Siklósi munkám lassan a múlt ködébe vész, hiszen kezdő műemlékes éveimben, az Országos Műemléki Felügyelőségnél (OMF) dolgozva kaptam ezt a feladatot 1986-ban. Akkor a műemlékvédelmet szinte egyedül képviselte az OMF, sokunk első műhelye és iskolája, ahol olyan klasszikus alkotóktól leshettük el a szakma fogásait, mint SEDELMAYR János, ERDEI Ferenc vagy NÁNDORI Klára.

Hozzám az említettek közül legközelebb műteremvezetőm, ERDEI Ferenc állt, akiről nem lehet itt eleget és méltóan beszélni. Fájóan rövid pályája alatt olyan tökéletes műveket alkotott, mint a váraszói és a nagybörzsönyi templom vagy a pácini kastély rekonstrukciója. Derűs, életszerető, könnyed és elegáns munkák ezek, harmonikus kiegészítésekkel, anyaghasználattal, és az épületek átfogó ismeretét tükrözik.

¹ Certified architect, Hungary.

¹ Okleveles építészmérnök, Magyarország.

■ **1. ábra:** A siklósi dzsámi Ludwig ROHBOCK metszetén
 ■ **Figure 1.** The mosque in Siklós on an engraving by Ludwig ROHBOCK

■ **1. kép:** A siklósi dzsámi romja rekonstrukció előtt
 ■ **Photo 1.** The ruin of the mosque in Siklós prior to reconstruction

A siklósi dzsámi eredetileg MENDELE Ferenc munkája lett volna, de igazgatói ténykedése mellett akkoriban már nem ért rá tervezéssel foglalkozni, ezért kaptam én a feladatot.

A dzsámit GERŐ Győző régész, az oszmán építészet nagy kutatója tárta fel. A városháza mögötti tömbben, lakóházakkal körbevéve állt az épület, amit egy időben a szomszédos fogadó kocsiszíjneként, majd terét földemmel megosztva lakóépületként használtak. Ebben az átalakított formájában mutatja az épületet ROHBOCK ismert metszete. Később a környező épületekkel annyira egybeépült, hogy a szakirodalomban már lebontott, eltűnt épületként tartották számon, amíg GERŐ Győző meg nem találta.

A kiszabadított, romos épület lényegében egy tambur és kupola nélküli dzsámimaradvány, amelyben három oldalon megmaradtak a homlokzati nyílások, belül a mihrábfülke és a saroksztalaktitok nyomai. A nyugati, bejárati oldalon a falban feljárt a karzatra, a minaré és az előcsarnok alapjai. Falkutatással sikerült megtalálni a tambur nyolcszögének sarkait a falkorona visszabontásakor.

Így minden adat rendelkezésre állt a rekonstrukcióhoz, a tambur magasságára és a tető formájára a ROHBOCK-metszetről próbáltam következtetni. Nehezebb volt az anyaghasználat problémája. Az akkori elvárások és a fiatal építész tanult gesztusai szerint elképzelhetetlen volt a tambur és a kupola hagyományos visszaépítése.

A tambur klinkertéglából épült, a kupola vonalait ragasztott fatartók formálják meg, amelyekre deszkafonatként illeszkedik a kupolahéj. A sarokon a fagerendás áthidalás alá a sztalaktitboltozat lépcsőzését felidéző faszerkezet épült. A karzat az oszmán építészet motívumait idézi fel a korlátrács fa-fém szerkezeteivel. A dzsámi tömegét hasonló szellemben és anyaghasználattal egészítette volna ki az előcsarnok és a minaré. Ezek nem épültek meg, mert a korra jellemző történetként, az OMF kivitelezésében készülő munkát egyszer csak gyorsan be kellett fejezni, ezért bár a pénz még futotta volna, de az átadás fontosabb volt.

A rekonstrukció gondolatmenete számomra egy geometriai feladvány volt: a négyszögből a nyolcszögre át egyre jobban megközelíteni a kört, és annak térbeemelt megfelelőjét, a félgömböt. Ahogy a deszkafonatok közelítik ezt az ideális felületet, de soha el nem érik, úgy közelítettem gondolatban a rekonstrukciót a teljesen soha meg nem ismerhető, egykorvolt épülethez.

historic building conservation, while working at the OMF.² At that time, historic building conservation was represented almost solely by the OMF, the first architectural studio and school for many of us, where we could „steal” the tricks of the trade from such classic creators as János SEDELMAYR, Ferenc ERDEI, or Klára NÁNDORI.

From those mentioned, Ferenc ERDEI, the head of my drawing office, was the closest to me, about whom I could not speak here enough or deservedly. During his regrettably short career he created such perfect works as the reconstructions of the churches in Váraszó and Nagybörzsöny, or that of the manor house in Pácín. These are genial, life-loving, graceful, and elegant works, with harmonious additions, use of materials, and they reflect a comprehensive knowledge of the buildings.

The mosque in Siklós was originally intended to be the work of Ferenc MENDELE, alas his activities as a director did not permit him at the time to deal with design activities, thus the task fell unto me.

The mosque was uncovered by archaeologist Győző GERŐ, a specialist in Ottoman architecture. The building stood in the block behind the town hall, surrounded by dwelling houses, being used for a time as the carriage house of the neighbouring inn, and later, by partitioning its space with slabs, as a residential building. The famous engraving of ROHBOCK shows the building in this converted state. Later it was so engulfed in the surrounding buildings that it was known in the scholarly literature as a demolished, disappeared building, that is until it was discovered by Győző GERŐ.

² Országos Műemléki Felügyelőség (OMF), in English: National Historic Building Conservation Inspectorate [transl. note].

The freed, ruinous building was essentially a mosque remnant lacking a drum and a dome, in which the elevation openings had survived on three sides, as well as the traces of the mihrab and of the corner stalactites in the interior. On the western side, where the entrance was located, the access in the wall leading to the gallery, as well as the foundations of the minaret and of the portico were found. During the demolition of the top part of the wall, the building archaeological research found the corners of the octagonal drum.

Thus, all data was available for the reconstruction; I tried to deduct the drum height and the roof shape from the RO-HBOCK engraving. The issue of materials to be used proved to be more difficult. According to the expectations of those times and to the acquired idiosyncrasies of young architects, it was unthinkable to rebuild the drum and dome in the traditional way.

The drum was built of clinker bricks; the shape of the dome is given by glued timber supports on which the dome shell is fitted in the manner of plaited boards. At the corners, the timber structures evocative of the gradually jutting stalactite vaults were built under the timber-beamed bridging. The gallery invokes the motifs of Ottoman architecture with the use of wood and metal structures for the parapet lattice. The portico and the minaret were meant to complete the volume of the mosque in the same spirit and with the same use of materials. However, these were never built because, in a manner characteristic to those times, all of a sudden the work implemented by the OMF had to be completed quickly, so even though there were enough funds, the handover was more important.

The reconstruction's thought process was a geometric puzzle for me: gradually approaching the circle, as well as its spatial counterpart, the hemisphere, from a quadrangle and through an octagon. My mental approach to the reconstruction of this once existing building that will never be fully known was similar to the plaited boards that approach this ideal surface, but never reach it.

The conservation work was successful within the profession; we even won several awards (Pro Architectura, Europa Nostra) together with Ferenc MENDELE. Although the mosque was essentially rebuilt, the historic building conservationist public opinion viewed the additions to be in accord with the provisions of the charters and the customs of the period. This was in 1991.

Our last great work, the conservation of the Diósgyőr Castle, constitutes the symbolic end point of all that I had experienced until today in connection with the reconstruction of historic buildings. It was a different era; other terms were in place, including not only the changes in our own fates, but also regarding the evolution of the situation of Hungarian historic building conservation. It is easy to contemplate the starting and end points, but in between there are transitions, as well as 25 years. My designer colleague, Judit BOTOS, and I did not start the castle's conservation just now.

■ 2. kép: A dzsámi főhomlokzata rekonstrukció után

■ Photo 2. The mosque's main elevation after reconstruction

A helyreállítás sikeres volt a szakmában, több díjat is nyertünk (Pro Architectura, Europa Nostra) MENDELE Ferencsel megosztva. Bár a dzsámit lényegében újjáépítettük, a kiegészítéseket illetően a műemlékes közvélemény úgy értékelte, hogy megfelelnek a charták előírásainak és a kor szokásainak. 1991-et írtunk akkor.

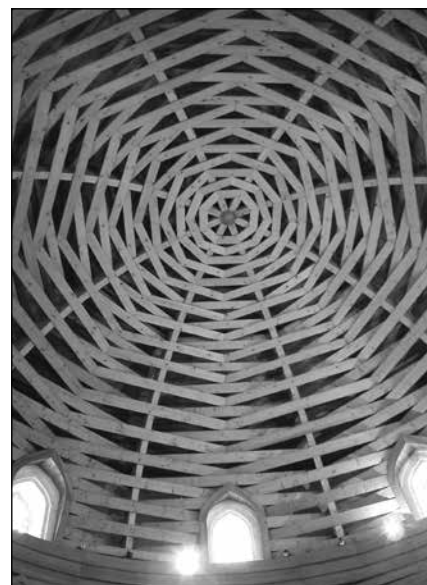
Amit a műemlék-rekonstrukciókról tapasztaltam, annak szimbolikus végpontja mostanáig utolsó nagy munkánk, a diósgyőri vár helyreállítása. Más kor, más feltételek, beleértve nemcsak a saját sorsunk, de a magyar műemlékvédelem helyzetének alakulását is. Könnyű a kezdőpontról és a végpontról elmélkedni, de közben ott vannak az átmenetek és 25 év. A vár helyreállítását nem most kezdtük tervezőtársammal, BOTOS Judittal. 1999-ben nyertük el a megbízást, amely akkor az ismert és emblematikus helyreállításnak, FERENCZY Károly művének a megújításáról szólt.

FERENCZY Károlynak a diósgyőri műemlék helyreállításában a korát megelőző, újszerű, attraktív ötletekkel teli munkáját dicsérhettük, a 60-as

■ 3. kép: A dzsámi belseje a mihrábfülkével

■ Photo 3. The mosque's interior with the mihrab

■ 4. kép: A dzsámi rekonstruált kupolája

■ Photo 4. The mosque's reconstructed dome

évek nagy korszakának eredményeit, gondolatosságát tanulmányozhattuk, amikor műve megújításán fáradoztunk.

Az államilag szubvencionált műemlékvédelem és egyedül jogosult szervezete, az OMF teljes hatékonyságával működött. A nagyszerű régészeti kutatást végző CZEGLÉDY Ilona ugyanennek a gépezetnek volt a része, akárcsak a tervezők és a kivitelezők is. Amikor a munka elkészült, CZEGLÉDY Ilona a létrehozott vármúzeum igazgatója lett, és még 10 évig tudott gondoskodni a tudományos eredmények méltó feldolgozásáról és bemutatásáról.

A FERENCZY-féle kontrasztos, a kiegészítésekben főként vasbetont és acélt használó helyreállítás megújítása tanulságos volt. Szigorú feltételként szabta az akkori hivatal, hogy az épület tömege, a romfalak kontúrjai nem változhatnak. A munka 2003 októberére készült el.

Szembesültünk a romként helyreállított emlékek megőrzésének tipikus nehézségeivel: a falkoronák és a belső falmagok pusztulásán túl, a kiegészítésre alkalmazott műkő és vasbeton agresszív hatásaival, és mindezeknek a meghibásodásoknak a karbantartás hiányával is összefüggő súlyosbodásával.

Nem egyedi jelenségek ezek, talákoztunk már ezzel például Egerben, a várban lévő székesegyház romjainál. A hibák egy része talán magyarázható a korabeli anyagok és technológiák színvonalával, de ezeken túl mélyebb, elvi kérdéseket is fel kellett tennünk:

■ 5. kép: A diósgyőri vár a FERENCZY-féle rekonstrukció után
 ■ Photo 5. The castle in Diósgyőr following the reconstruction of FERENCZY

We were charged with it in 1999, when consisted of renewing the famous and emblematic conservation work of Károly FERENCZY.

The conservation of the historic building in Diósgyőr by Károly FERENCZY was a work that preceded its time, full of novel and attractive ideas. During the renewal of his work, we had an opportunity to study the results and concepts of the great era of the '60s.

The state-subsidised historic building conservation and its solely authorised organisation, the OMF, operated at its full efficacy. Ilona CZEGLÉDY, who conducted an excellent archaeological research, was part of this same machinery, same as the designers and contractors. After completing the work, Ilona CZEGLÉDY became the director of the established castle museum, and continued to manage the adequate processing and presentation of the scientific results for 10 more years.

The renewal of FERENCZY's conservation, operating with contrasts, as well as mostly with reinforced concrete and steel for the additions, was instructive. As a strict condition imposed by the former institute, the building's volume and the contours of the ruinous walls were not allowed to be changed. The work was completed by October 2003.

We were faced with the typical difficulties of historic buildings preserved as ruins: besides the destruction of the top parts of the walls and of their internal cores with the aggressive action of artificial stone and reinforced concrete used for the additions, as well as with the aggravation of all these failures due to lack of maintenance.

These are not unique phenomena, as we have already encountered them, for example, at the ruins of the cathedral in Eger Castle. A part of the failures may be explained with the quality of the contemporary materials and technologies, but beyond this, we needed to address deeper, conceptual issues:

- Is the original architectural concept able to fully show what the archaeological and theoretical research of the building had discovered and made tangible in the meantime?
- Is the Diósgyőr Castle, the iconic historic building of the '60s, capable of preserving its exceptional historical value as a ruin?

But what exactly are these historical values?

This is what the preliminary research and study, regarding theoretical reconstruction, of architect and art historian György SZEKÉR answered to. His involvement in the work marked a turning point.

Theoretical reconstruction refers to a number of different concepts both in terms of technical terminology and everyday language, being interpreted and used in different ways. According to our interpretation, *theoretical reconstruction* captures the degree of scientific cognisance, clearly distinguishing those parts of the once intact that have survived, that can be known, and that can be presumed. According to the categories related to cognisance, we are able to discern five cognisance levels:

■ **6. kép:** A diósgyőri vár a munkálatok közben
■ **Photo 6.** The castle in Diósgyőr during reconstruction

■ **7. kép:** Bordás keresztboltozat építés közben
■ **Photo 7.** The ribs of a cross vault during construction

1. *In situ* parts, in accordance with professional consensus, refer to parts preserved on site, in their original location, in their original state.
2. The concept of *anastylosis* is used, also in accordance with the professional consensus, where original parts can be reset in their original positions.
3. The concept of *reconstruction* is used when the former whole or detail can demonstrably be known.
4. A *logical hypothesis* covers parts that are hypothesised as probable, but cannot be proven completely, or not at all, which are presumed during work based on certain professional aspects – analogies, possible stylistic relationships dependent on a person, structural engineering logic, etc.
5. The scope of *total hypothesis* contains assumptions that are impossible to prove, yet they could play a certain function (e.g. they might serve in raising interest).

Besides the theoretical grounding, naturally we could also rely on the detailed archaeological and art historical research material, i.e. on the works of Ilona CZEGLÉDY and Emese LOVÁSZ, which were built on each other. Old representations were a major help. The stones of the castle that had previously been used as a quarry have also appeared in a large quantity from the surrounding buildings, e.g. more than 400 stones from the house of Déryné located in the Huszárvár area.

Based on the study of SZEKÉR, we prepared the conceptual design and the one for the building consent. The goal of our work was the reconstruction of the inner castle's main volume, together with the palace wings, the complete rebuilding of the ground floor with the halls covered by barrel vaults and with the former openings; on the upper floor the full conservation of the northern and southern wings with the reconstruction of the vaults, in the eastern

- Az eredeti építészeti koncepció fel tudja-e maradéktalanul mutatni mindazt, amit a régészeti és elméleti kutatás az épületről időközben kiderített és kézzelfoghatóvá tett?
- A diósgyőri vár, a 60-as évek emblematikus műemléke vajon meg tudja-e romként őrizni kivételes történeti értékét?

De mik is ezek a történeti értékek?

Erre a kérdésre válaszolt SZEKÉR György építész, művészettörténész elméleti rekonstrukció szempontú előkutatása és tanulmánya. Az ő bevonása a munkába fordulópontra jelentett.

Az *elméleti rekonstrukció* kifejezésen mind a szakmai, mind a köznyelvben számos, egymástól eltérő fogalmat értenek, különböző módon értelmezik, használják. Értelmezésünk szerint az *elméleti rekonstrukció* a tudományos *megismerhetőség fokát* rögzíti, egyértelműen elkülönítve egymástól az egykori egész megmaradt, megismerhető, illetve feltételezhető részeit. A megismerhetőség szempontú tartalmi kategóriák szerint öt *megismerhetőségi szintet* különíthetünk el, megfogalmazva:

1. Az *in situ* részeket a szakmai konszenzusnak megfelelően a helyszínen, eredeti helyükön, eredeti állapotukban megőrződött részeket értjük.
2. Az *anastylosis* fogalmát ott használjuk – szintén a szakmai konszenzusnak megfelelően –, ahol eredeti részek visszahelyezhetők eredeti helyükre.
3. A *rekonstrukció* fogalmát akkor használjuk, amikor az egykori egész vagy részlet bizonyíthatóan megismerhető.
4. A *logikus hipotézis* olyan valószínűsíthető, de teljesen vagy egyáltalán nem bizonyítható részeket takar, melyek valamilyen szakmai szempont szerint a munka során felvethetők – analógiák, személytől függő esetleges stílárkapcsolatrendszer, szerkezeti műszaki logika stb.
5. A *totális hipotézisek* körébe olyan feltevések utalhatók, melyek bizonyíthatatlanok, mégis betölthetnek bizonyos funkciót (pl. az érdeklődés felkeltését szolgálhatják).

Az elméleti alapvetésen túl természetesen támaszkodhattunk a vár részletes régészeti és művészettörténeti kutatási anyagaira, CZEGLÉDY Ilona és LOVÁSZ Emese egymásra épülő munkásságára. Nagy segítséget jelentettek a régi ábrázolások. Az egykor kőbányának használt vár kövei is szép számban kerültek elő a környező épületekből, így a Huszárvárban álló Déryné-házból több mint 400 darab.

■ 8. kép: A diósgyőri vár délnyugati sarka rekonstrukció után
■ Photo 8. The south-western corner of the castle in Diósgyőr after reconstruction

A SZEKÉR-féle tanulmány nyomán elvi és építési engedélyezési tervet készítettünk. A mi munkánk célja volt a belső vár főtömegének rekonstrukciója, a palotaszárnyakkal, a földszint teljes újjáépítésével, a dongaboltozatos termekkel, az egykori nyílásokkal; az emeleten az északi és déli szárny teljes helyreállítása a boltozatok újjáépítésével, a keleti szárnyban a kápolnával, és a hozzá kapcsolódó terekkel; a nyugati szárny emeletén pedig részleges helyreállítás a tornyokhoz csatlakozó helyiségek visszaépítésével.

Ezek az építészeti elképzelések több változatban kerültek a műemléki tanácsadó testület és két ízben a központi tervtanács elé. A KÖH tanácsadó testülete nem támogatta semmiféle kiépítést, a rekonstrukció elméleti kiindulópontjait nem tartotta elegendő indoknak a továbblépéshez.

A központi tervtanácstól hozzáértő és magas színvonalú kritikát kaptunk, amely nagyban hozzájárult későbbi sikerünkhöz. A tervtanács, melynek műemlékes tagjai is voltak, nyíltan és a régi beidegződésektől mentesülve tárgyalta tervünket, sokféle építészeti szempontot is felvetve a műemléki problémákon túl.

Az északi és déli szárny újjáépítéséről nem volt vita, inkább a keleti szárnyban lévő kápolnáról, és a nyugati szárny emeleti kiépítésének lehetőségeiről tárgyaltunk. Utólag is érdemes tanulmányozni a különféle tetőmegoldásokat, amelyek végül is egyelőre a lapos tetőben simultak el.

Már az első tervtanács támogatta tervünket, a második tárgyalásra már a kiviteli tervek készítése során, az időközben tervezett változtatások megerősítése érdekében került sor.

Aztán 2013 nyarán megtörtént a várva várt csoda. Végre, várat építünk, ahogy már régen nem épített senki!

Miután a tervezői művezetés első ütközetei, a toronydaru-állítás és a régészeti kutatás lezajlott, következett az első komoly dráma, az építőkö beszerezésének kérdése. Megjegyezném, hogy a FERENCZY-féle kontrasztos komponálással ellentétben, mi a finom megkülönböztetésre törekedtünk a kiegészítések anyagának megválasztásában.

A bogácsi építőkö meleg színével és jól faragható tömbjeivel ideális választás volt. A hatalmas mennyiségű falazat külső és belső rétege készült ebből az anyagból, 60 cm-es sávokban vízszintes, kiegyenlítő sorokat alkalmazva. A falak belsejébe kitöltő kőfalazat került traszcement kötőanyagú habarcsba rakva.

wing with the chapel and adjacent spaces; and at the western wing's upper floor a partial conservation with the rebuilding of the rooms adjoining the tower.

These architectural conceptions were presented in several versions before the historic buildings' advisory body and twice before the central design council. The advisory body of the KÖH³ did not endorse any construction works, as it did not consider the theoretical starting points of the reconstruction to constitute sufficient reason for continuing.

The central design council offered us knowledgeable and high quality criticism, which later greatly contributed to our success. The design council, some of whose members were also historic building specialists, debated our design openly and free of old concepts, raising a variety of architectural aspects beyond issues regarding historic building conservation.

There were no debates regarding the reconstruction of the northern and southern wings, but rather about the chapel in the eastern wing and on the possibilities regarding building the upper floor of the western wing. It is worth studying the various roofing solutions in retrospect as well, which ultimately resulted in opting for flat roofs.

The first design council endorsed our design; the second discussion already took place during the phase of the implementation designs, in order to sanction the planned changes occurring in the meantime.

Then, in the summer of 2013, the long-awaited miracle happened. We were finally building a castle, as no one had done in a long time!

Following the first battles of designer site supervision, the installation of the tower-crane, and the archaeological research, the first serious drama took place, i.e. the matter of acquiring the building stone. I would like to note that unlike the contrasting composition of FERENCZY, when choosing the material of the additions, we tried to operate with a fine distinction.

The building stone from Bogács, its blocks having warm colours and being easy to carve, was an ideal choice. The exterior and interior layers of the huge amount of masonry were made of this material, using horizontal levelling courses at a distance of 60 cm. In the walls, stone masonry filling was inserted, set in mortar with a trass cement binder.

The stone carvings, originally intended to be made from Spanish sandstone, were made from limestone from Süttő, according to the interests of the contractor. The dynamic tension between the two dominant stone types carries aesthetic value in itself, however, within this cult of stone structures, we should keep in mind that once all of the castle wall surfaces were rendered.

What kinds of extraordinary problems had to be solved during implementation?

Based on my personal experiences related to site supervision, first of all it was a race against time. Noone has ever built a

3 Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), in English: Institute of Cultural Heritage Protection [transl. note].

castle in one year. Its necessity in this case could only be explained by the conditions of the tendering system. This time constraint required the synchronous work of large teams on a small area, in a state of increased risk of accidents due to the craning.

Another problem was the difficult access to the inner castle. This is natural in the case of castles, moreover, it can be increasingly so, e.g. in Füžér, therefore we had to work in extraordinary circumstances. The transportation to the site of the building materials, the narrow spaces also posed difficulties.

Over the past 20 years, since the unfortunate demise of the OMF, nowhere in the country were there built such complicated structures that could be considered to be traditional, in such a large number, namely brickwork barrel vaults and Gothic cross vaults with masonry vault cells inserted among carved stone ribs.

Following this, the forest migrated into the Diósgyőr Castle, namely in the guise of timberwork structures. Utility structures of unique geometries and proportions were needed during the entire construction. A single cross vault required the construction of centrings, scaffolding for placing the stone, masonry scaffolding, and separate falseworks under each vault cell. If anywhere there was a need for spectacular improvisations, it was in the case of the timberwork structures, on a daily basis.

Placing the carved stones also required special expertise. The complication arose from the fact that the stone and brick masonry was built at a faster pace than the carving of the stone, so the carved stones had to be inserted in the spaces left out in the finished masonry.

And we have arrived to one of the most important features of this construction, namely the large amount of manual labour compared to the usual, mechanised, systematic construction jobs. Huge amounts of stone and brick masonry had to be produced from the first day of the construction almost to the last. In the first few months the progress was barely noticeable, and when the interior works of the great hall were on the way, in the east wing the team was still working on the upper level of the chapel walls.

Perhaps I could mention only one serious factor that influenced the outcome of the construction significantly, and which does not praise of the contractor: in 2014 the cold season was very mild.

Perhaps it is possible to evaluate the work after two years, so I would mention a few points:

- Were it not for only two months at our disposal, we could have developed a better, more complete implementation design. This is why there was a need to supplement the construction documentation almost weekly with journal attachments.
- The majority of the implementation techniques did not fit into the short, one-year construction period preferred by the tender. As a consequence, due to the moisture accumulated in the

A kőfaragványok az eredetileg tervezett spanyol homokkő helyett, a kivitelező érdekei szerint, süttői mészkőből készültek. A két meghatározó kő dinamikus feszültsége önmagában is hordoz esztétikai értéket, bár a kőszerkezetek kultusza közben nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy egykor a vár valamennyi falfelülete vakolt volt.

Milyen rendkívüli problémákat kellett a kivitelezés során megoldani?

A személyes művezetési élményeimre hagyatkozva, először is a versenyfutást az idővel. Egy év alatt még senki sem épített várat. Hogy erre miért volt itt szükség, az csak a pályázati rendszer feltételeivel magyarázható. Az időkényszer népes csapatok egyidejű munkavégzését igényelte, szűk területen, a daruzás miatt fokozott balesetveszélyben.

A következő buktató: a belső vár nehezen megközelíthető területe. Ez ugyan a várak esetében természetes – és még fokozottabb is lehet, mint pl. Füžéren –, tehát nem közönséges viszonyok között kellett munkálkodni. Az építőanyagok beemelése, a szűk keresztmetszetek szintén nem kis gondot okoztak.

Az elmúlt húsz évben, az OMF-szervezet szerencsétlen kimúlása óta az országban sehol nem építettek ilyen bonyolult és ilyen sok, hagyományosnak mondható szerkezetet, nevezetesen dongaboltozatot téglából, gótikus keresztboltozatokat, faragott kőbordák közé falazott bolthéjakkal.

Aztán az erdő bejött a diósgyőri várba is, mégpedig ácsszerkezetek képében. Egyedi geometriájú és méretezésű tartó- és segéd szerkezetekre volt szükség az építkezés teljes folyamán. Egyetlen keresztboltozathoz romenádok, köelhelyező állvány, falazó állvány és a bolthéjak alá külön zsaluzat épült. Ha virtuóz rögtönzésekre valahol szükség volt, akkor az ácsszerkezeteknél naponta.

A faragott kövek elhelyezése is speciális szakértelmet igényelt. A bonyodalom abból származott, hogy a kő- és téglafalazatok gyorsabb ütemben készültek, mint a kőfaragás, ezért a már elkészült falazatban kihagyott helyekre kellett a faragott köveket behelyezni.

És most érünk el az egyik legfontosabb sajátosságához ennek az építkezésnek: ez pedig az élő munka nagy mennyisége, a megszokott, gépesíthető, rendszerelvű építési feladatokhoz képest. Hatalmas mennyiségű kő- és téglafalazatot kellett elkészíteni az építkezés első napjától kezdve szinte az utolsóig. Az első hónapokban alig volt észrevehető a haladás, és amikor már a lovagterem belső munkái folytak, a keleti szárnyban még a kápolna emeleti falain dolgozott egy brigád.

■ 9. kép: A diósgyőri vár udvarának északnyugati sarka rekonstrukció után

■ Photo 9. The north-western corner of the castle's courtyard after reconstruction

■ 10. kép: A rekonstruált lovagterem
■ Photo 10. The reconstructed great hall

Talán csak egyetlen komolyabb, az építkezés kimenetelét jelentősen befolyásoló tényezőt tudnék említeni, ami nem a kivitelezőt dicséri: 2014-ben elmaradt a tél.

Két év távlatából talán már lehet az elvégzetteket értékelni, ezért néhány szempontot szívesen megemlítenék:

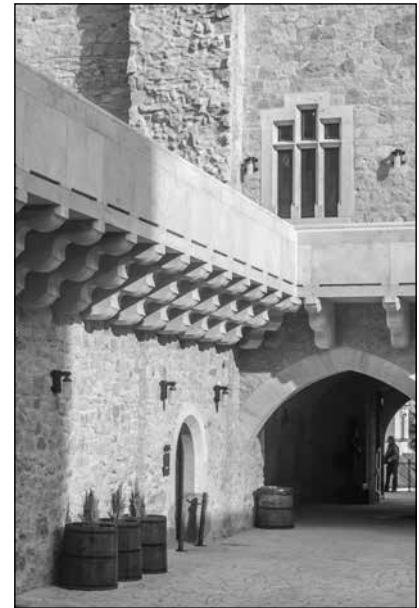
- Jobb, komplettebb kiviteli tervet lehetett volna készíteni, ha nem csupán két hónap áll rendelkezésünkre. Ezért kellett szinte hetenként naplómellékletekkel kiegészíteni az építési dokumentációt.
- A kivitelezési technológiák jó része nem fért bele a pályázat által előnyben részesített rövid, egyéves építési időtartamba. Ennek a következménye, hogy a szerkezetekben felhalmozódott nedvesség miatt minden helyiségben folyamatosan kellett működtetni a párátlanító berendezéseket. Megsínylették ezt a sietséget a faajtók és ablakok is, és a kiállítás elemei is csak fokozatosan kerülhettek be az elkészült termekbe.

Két helyreállítás, két korszak, közte eltelt több mint 25 év a maga tanulságaival:

- Eltűnt a helyreállító építészek mögül egy teljes intézményrendszer, amit műemlékvédelemnek mondtunk. A maga komplexitásával, amely a kutatástól a kivitelezésig és a társadalmi percepcióig gondoskodott mindenről.
- Megjelent helyette egy feszes, és helyenként túlhajtott közbeszerzési és pályázati rendszer. Az ennek való megfelelés jelentené ma elsősorban a társadalmi hasznosságot és hatékonyságot a műemlék-rekonstrukcióban.
- Megjelent egy új értékfogalom a műemlék hagyományos definícióit meghaladva, amely a társadalom számára fontos és védendő emléktől elvárja az attraktivitást, az élményközpontú funkcionalitást.

Építészeti válaszaink negyedszázada és ma nem lehetnek ugyanazok ennyre eltérő kihívásokra.

Az építész különös kapcsolatba kerül művével. Az átadás, a paradicsomból való kiűzetés érzését hozta. Aztán pedig valami rejtélyes módon új szálak szövődnek, és a házat betöltő élet zárójelbe teszi a korábbi tépelődést. „Fakó minden teória, s a lét aranyló fája zöld” – áll Goethe *Faust*-jában.

■ 11. kép: A diósgyőri vár kapuja és udvarának részlete
■ Photo 11. The gate and a detail from the courtyard of the castle in Diósgyőr

structures, dehumidifier devices had to operate continuously in every room. The wooden doors and windows also suffered from this haste, and the elements of the exhibition could only be placed gradually in the finished halls.

Two conservations, two eras, with more than 25 years between them. The lessons learned:

- An entire institutional system backing conservationist architects has disappeared, which was called historic building conservation, together with its complexity, which supervised everything from research to implementation and social perception.
- It was replaced by a strict and sometimes exaggerated procurement and tendering system. At present, the notions of social utility and efficacy in the field of historic building conservation are mainly conditioned by compliance with this system.
- A new value concept has appeared, surpassing the traditional definitions of historic buildings, which expects attractiveness and impression-driven functionality from the heritage assets that are important to society and that are to be protected.

Our architectural responses to such different challenges cannot be the same today as a quarter of a century ago.

The architect establishes a special connection with his/her work. The work's handover brings a feeling of banishment from Paradise. And then, in some mysterious way, new links are forged and the life that fills the building overpowers the earlier anguish. As it is stated in GOETHE's *Faust*: "Grey, dear friend, is all theory, and green the golden tree of life."⁴

⁴ Translated by A.S. KLINE.

■ Livia BUCȘA ■ András MORGÓS ■ Benedetto PIZZO
■ Nicola MACCHIONI ■ Adina SZITAR¹

Contributions to the Reconstruction of a Sluice within the City Business Centre in Timișoara

■ **Abstract:** The 18th century wood-stone-brick sluice system for the regulation of the water-level in the defensive moat is a part of the Archaeological Site of the Timișoara Fortifications of Bastion VII (Eugene of SAVOY) and was discovered in April 2013 during the construction works of City Business Centre, Block E.

The investment's beneficiary decided to save the sluice system by its extraction, relocation, and partial reconstruction within the building complex.

To carry out this complex operation, I was asked to analyse the state of preservation of the wooden material and to propose the appropriate preservation measures. The reconstruction concept proposed by the beneficiary implied outdoor exposure and maintaining the wooden components in water for public display. The novelty of the concept led us to resort to international specialists in the field. Based on the conducted analyses and on the consultations with them, we developed the preservation strategy for the period between dismantling and reconstruction, as well as the one following the reconstruction.

■ **Keywords:** reconstruction, relocation, archaeological wood preservation

Introduction

■ In April 2013, during the excavation works for the foundations of Block E within the City Business Centre in Timișoara, major parts of the Timișoara Fortress' fortifications were uncovered, which were mostly demolished at the turn of the 19th and 20th centuries. The foundations of Bastion VII (Eugene OF SAVOY) were identified in this area, as well as the sluice construction system that had regulated the water supply of the moat (Photo 1).

1 Livia BUCȘA, biolog, PhD, expert certified by the Ministry of Culture, BIOHARCOM Ltd, Săcele, Brașov Co., Romania; András MORGÓS, PhD, Prof., CONSART Ltd, Budapest, Hungary; Benedetto PIZZO, chemist, PhD, researcher at CNR-IVALSA, Sesto Fiorentino, Italy; Nicola MACCHIONI, PhD, researcher at CNR-IVALSA, Sesto Fiorentino, Italy; Adina SZITAR, architect, Atelier 21 Ltd, Timișoara, România.

Contribuții la strămutarea și reconstrucția obiectivului stăvilărilor din cadrul City Business Centre Timișoara

■ **Rezumat:** Obiectivul Stăvilărilor, realizat în secolul al XVIII-lea din lemn, piatră și cărămidă pentru regularizarea nivelului apei din șanțul defensiv, face parte din Situl arheologic al fortificațiilor Bastionului VII (Eugeniu DE SAVOYA) din Cetatea Timișoarei, și a fost descoperit în aprilie 2013, cu ocazia lucrărilor de construcție la City Business Centre, corpul E.

Beneficiarul investiției a decis salvarea obiectivului prin extragerea, strămutarea și reconstrucția sa parțială în cadrul complexului.

Pentru derularea acestei operațiuni complexe, am fost solicitată să analizez starea de conservare a materialului lemnos și să propun măsurile de conservare adecvate. Conceptul de reconstrucție, propus de beneficiar, presupunea expunerea în aer liber și menținerea componentelor din lemn în apă. Noutatea concepției ne-a determinat să apelăm la specialiști internaționali în domeniu. Pe baza analizelor efectuate și a consultărilor cu aceștia, s-a elaborat strategia de conservare în perioada dintre demontare și reconstrucție și cea după reconstrucție.

■ **Cuvinte cheie:** reconstrucție, strămutare, conservare lemn arheologic

Introducere

■ În timpul efectuării lucrărilor de excavare pentru fundațiile Corpului E din cadrul City Business Centre Timișoara, au fost decopertate, în aprilie 2013, porțiuni importante din fortificațiile Cetății Timișoara, demantelate în cea mai mare parte la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. În acest perimetru au fost identificate fundațiile Bastionului VII (Eugeniu DE SAVOYA) și obiectivul stăvilărilor, care regulariza alimentarea cu apă a șanțului de apărare (foto 1).

Pentru salvarea stăvilărilor și punerea lui în valoare, beneficiarul investiției a luat decizia strămutării acestuia într-un spațiu în cadrul City Business Centre, care urma să fie special amenajat, și unde obiectivul putea fi reconstruit parțial și expus în aer liber.

În cadrul Proiectului *Strămutare și restaurare obiectiv Stăvilărilor* situat în perimetrul City Business Centre din Timișoara, am fost solicitată să efectuez expertiza biologică a obiectivului și să acord asistență tehnică pe parcursul lucrărilor de demontare, depozitare, conservare și reconstrucție.

1 Livia BUCȘA, biolog, dr., expert atestat de MC, BIOHARCOM Srl, Săcele, jud. Brașov, România; András MORGÓS, dr., prof., CONSART Kft, Budapesta, Ungaria; Benedetto PIZZO, dr., cercetător CNR-IVALSA, Sesto Fiorentino, Italy; Nicola MACCHIONI, dr., cercetător CNR-IVALSA, Sesto Fiorentino, Italy; Adina SZITAR, arhitect, Atelier 21 Srl, Timișoara, România.

■ Foto 1. Stăvilarul după decopertare
 ■ Photo 1. The sluice after uncovering

Scurt istoric

■ Obiectivul stăvilar face parte din Situl arheologic al fortificațiilor Bastionului VII (Eugeniu DE SAVOYA), parte componentă a fortificațiilor exterioare ale Cetății Timișoarei, ridicate în secolul al XVIII-lea.

Stăvilarul a fost amenajat în partea sudică a contrașarpului I, în contrașarpă, și a fost construit din blocuri masive de piatră și zidărie de cărămidă (BOZU, SZENTMIKLOSI & BĂLĂRIE 2013). Fundul corpului deversor a fost realizat din elemente de lemn masive, de formă rectangulară în secțiune.

În timpul lucrărilor de demantelare a Cetății Timișoarei, șanțurile de apărare și tot sistemul de alimentare cu apă au fost acoperite cu umplutură de pământ și resturi provenite din demolarea zidurilor, iar terenul a fost nivelat.

Material și metodă de studiu

■ În cadrul expertizei biologice am realizat identificarea esențelor lemnoase prin observații la stereomicroscop și microscop optic, evaluarea stării de conservare a materialului lemnos prin observații și la fața locului, prelevarea de probe și analiza acestora în laborator, prin studii realizate la stereomicroscop, microscop optic și microscop electronic de baleaj.

■ Foto 2. Spărgătorul de val și câmpurile deversoare A și B
 ■ Photo 2. The wave breaker and overflow channel fields A and B

To save and highlight the sluice, the investment's beneficiary decided to relocate it to a space within the City Business Centre, which would be specially arranged and where the object would be partially reconstructed and exhibited in an open air environment.

In the Project entitled *Relocation and Conservation of the Sluice System* located within the perimeter of the City Business Centre in Timișoara, I was asked to perform the biological specialty study of the object, and to provide technical assistance during the dismantling, storage, preservation, and reconstruction works.

Brief history

The sluice is part of the Archaeological Site of the Fortifications of Bastion VII (Eugene OF SAVOY), part of the outer fortifications of the Timișoara Fortress, built in the 18th century.

The sluice was set up on the southern side of counterguard I, in the counterscarp, and was built of massive stone blocks and brick masonry (BOZU, SZENTMIKLOSI & BĂLĂRIE 2013). The bottom of the overflow channel was made of massive rectangular timber elements.

During the demolition works of the Timișoara Fortress, the moat and the entire water supply system were filled up with earth and debris resulted from pulling down the walls, and the land was levelled.

Material and method of study

In the biological specialty study, I identified the wood species through observations with stereo and normal optical microscope, evaluated the state of preservation of the wood through observations, including on-site ones, and carried out sampling and laboratory analysis through studies conducted with stereo and normal optical microscope, as well as scanning electron microscope. Based on the obtained results, I proposed preservation measures during the dismantling and the storage of the wooden material.

During the discussions with the beneficiary, the designer, and the contractor regarding the methods of the sluice's reconstruction and exhibition, I pointed out that such a concept regarding the exposure of archaeological wood in water, in open air, and without solar protection, has never been done.

The beneficiary proposed that I appeal to the best international specialists in the field of archaeological wood preservation for consultation and collaboration.

In the first phase I turned to university professor András MORGÓS, who was hired at a university in South Korea, but returned during the winter holidays to Budapest, and travelled to Timișoara for consultancy. Samples were collected together to determine the moisture content of the wood and we agreed on the method of measuring. Regarding the preservation proposals during the wood's temporary storage after dismantling, we proposed using water basins, to which a biocide solution would be added.

After consulting the technical sheets of possible usable biocides, we decided to abandon their use, since the quantities of water to be treated were very large and the subsequent discharge of the solution raised issues of environmental pollution.

After extracting the wood, the elements that were to be used for the reconstruction were stored in a hall, in containers that were specially made by the manufacturer from wood lined with plastic foil. For conducting additional analyses in order to determine the characteristics of the archaeological wood and for consultancy on its preservation, we turned to researchers Benedetto PIZZO and Nicola MACCHIONE from CNR-IVALSA Florence, Italy, who went to the site in May 2014.

The samples taken were analysed at the CNR-IVALSA laboratories in Florence and included needle penetration tests, micromorphological observations, as well as physical and chemical analyses, based on which a report and preservation proposals were developed.

The project management, the supervision of all interventions, and the connection between the professionals involved were provided by the local architect Adina SZITAR.

Results

Description of the on-site state of preservation of the wood

The sluice was damaged during its operation period, due to the water level variations.

For the period in which they were covered by the earth filling, the sluice's original materials (wood, stone, and brick) were preserved in a water-rich anaerobic environment. The tannin content of the *Quercus* species contributed to a good preservation of the wooden elements and metal components (e.g. nails).

The overflow channel is divided by a wave breaker element into two fields arranged differently and called overflow channel fields A and B (Photo 2).

The state of preservation of all the visible wooden elements of the two overflow channel fields was analysed and described in detail, thus we can highlight the following:

1. The original beams supporting the planks and the pillars are in a good state of preservation and can be reused entirely during the sluice's reconstruction.
2. The planks and ledges can be grouped into the following categories:
 - a. missing;
 - b. decayed in depth, with significant loss of material;
 - c. decayed on the surface (between 3 and 10 mm), with low loss of material, particularly at the ends and the areas where the nails were fastened;
 - d. in a good state of preservation.

The elements in categories **a** and **b** require replacement, and those in category **c** may be truncated and completed.

Pe baza rezultatelor obținute, am propus măsurile de conservare pe parcursul demontării și depozitării materialului lemnos.

În timpul discuțiilor purtate cu beneficiarul, proiectantul și constructorul privind modul de reconstrucție și expunere a obiectivului, am subliniat faptul că un asemenea concept de expunere a lemnului arheologic în apă, în aer liber și fără protecție solară nu a mai fost realizat.

Beneficiarul mi-a propus să apelez la cei mai buni specialiști în domeniul conservării lemnului arheologic din străinătate pentru consultații și colaborare.

În primă fază, am apelat la dr. MORGÓS András, care era angajat la universitate în Coreea de Sud, dar care, revenit în vacanța de iarnă la Budapesta, s-a deplasat la Timișoara pentru consultații. Împreună am prelevat probele pentru stabilirea umidității materialului lemnos și am convenit asupra metodei de măsurare. Pentru conservare pe parcursul depozitării materialului lemnos, după demontare, am propus împreună folosirea unor bazine cu apă, la care să fie adăugată o soluție biocidă.

După consultarea fișelor tehnice ale posibilelor substanțe biocide utilizabile, am luat decizia de a renunța la utilizarea acestora, deoarece cantitățile de apă care trebuiau tratate erau foarte mari și deversarea ulterioară a soluției ridica probleme de poluare a mediului.

După extragerea materialului lemnos, depozitarea elementelor care urmau să fie utilizate la reconstrucție s-a realizat într-o hală, în containere special confecționate de constructor, din lemn căptușit cu folie din plastic. Pentru realizarea unor analize suplimentare privind stabilirea caracteristicilor lemnului arheologic și pentru consultanță privind conservarea lui, am apelat la cercetătorii Benedetto PIZZO și Nicola MACCHIONI de la CNR-IVALSA Florența, Italia, care s-au deplasat la fața locului în luna mai 2014.

Probele prelevate au fost analizate la Laboratoarele CNR-IVALSA din Florența și au cuprins teste de penetrare, observații micro-morfologice și analize fizico-chimice, pe baza cărora s-a întocmit un raport și s-au făcut propuneri de conservare.

Managementul implementării proiectului, supravegherea tuturor intervențiilor și conexiunea dintre specialiștii implicați au fost asigurate de Adina SZITAR.

Rezultate

Descrierea stării de conservare a materialului lemnos „in situ”

Stăvilarul a fost afectat de-a lungul perioadei de funcționare de variațiile nivelului apei.

În perioada cât au fost acoperite cu umplutura de pământ, materialele originale ale stăvilarului (lemn, piatră și cărămidă) au fost conservate într-un mediu anaerob și umid. Taninul conținut de speciile de *Quercus* a contribuit la buna conservare a elementelor din lemn și a componentelor metalice (ex. cuie).

Corpul deversorului este împărțit de pila spărgător de val în două câmpuri amenajate diferit și denumite câmpuri deversoare A și B (foto 2).

A fost analizată și descrisă detaliat starea de conservare a tuturor elementelor de lemn vizibile din componența celor două câmpuri deversoare și putem sublinia următoarele aspecte:

1. Grinzile originale de susținere ale dulapilor și stâlpilor au o stare de conservare bună și pot fi reutilizați în totalitate la reconstituirea stăvilarului.
2. Dulapii și bordurile pot fi grupate în următoarele categorii:
 - a. lipsă;
 - b. degradate în profunzime, cu pierderi de material semnificative;

- c. degradate superficial (între 3 și 10 mm), cu pierderi reduse de material, în special la capete și în zonele de fixare a cuielor;
- d. în stare bună de conservare.

Cele din categoriile **a** și **b** necesită înlocuire, iar cele din categoria **c** pot fi secționare și completate.

În ceea ce privește bordurile, doar un procent foarte scăzut, de 10-15%, pot fi grupate în categoria **d** și recuperate.

Degradările cele mai avansate au apărut în zonele unde variațiile nivelului de acoperire cu apă au fost frecvente și s-au succedat la intervale mai mari de timp.

Elementele debitate fără zone de alburn au o stare mai bună de conservare decât cele care conțin porțiuni de alburn în zonele marginale.

Tot materialul lemnos, dar în special dulapii, era acoperit de un strat de alge verzi (apărut după decopertare) și mîl, în care se găseau numeroase microorganisme, larve de insecte, viermi etc.

Identificarea esențelor lemnoase

Materialul lemnos utilizat pentru confecționarea componentelor stăvilărilor, pe baza observațiilor macro și microscopice, este un lemn foios, de esență tare, o specie din genul *Quercus*. Diferențierea speciilor de stejar este dificilă. Aici s-a folosit probabil *Quercus hungarica* (sinonime: *Q. frainetto*, *Q. franetto*, *Q. conferta*), care a fost/este cunoscut în regiunea Timișoarei. Pentru identificarea esenței, probele prelevate au fost studiate la stereomicroscop și microscop optic. Caracterile observate (dispunerea, forma și diametrul vaselor din lemnul timpuriu și cel târziu) corespund speciilor din genul *Quercus* (foto 3).

Probele prelevate și analizate de specialiștii de la CNR-IVALSA au indicat tot genul *Quercus*.

Caracteristicile fizice

1. Umiditatea materialului lemnos

Materialul lemnos care intră în componența obiectivului stăvilărilor face parte din categoria de lemn arheologic.

În literatura de specialitate, se folosește termenul de lemn umed (wet wood) pentru lemnul care conține apă liberă (apă sub formă lichidă, în lumenul vaselor de lemn) și la care umiditatea depășește 30% (MORGÓS 2006).

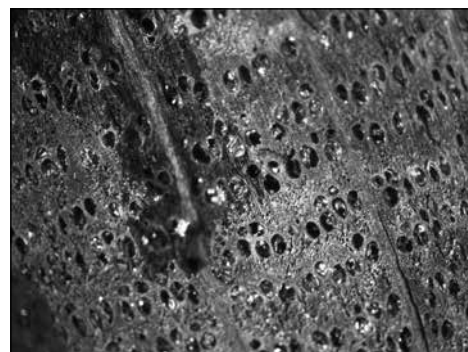
Termenul de lemn cu exces de umiditate (waterlogged wood, în Europa Centrală și de Est) este utilizat în cazul lemnului la care conținutul maxim de umiditate (U_{max}) se situează peste 180 și 200%. În urma proceselor de degradare, lemnul devine mai poros și poate absorbi o cantitate mai mare de apă. Dacă umiditatea depășește pragul de 200%, înseamnă că lemnul este degradat, și cu cât crește acest procent degradarea este mai puternică (MORGÓS 2006).

Determinarea conținutului maxim de umiditate (MWC sau U_{max}) este una dintre investigațiile fizice necesare pentru a putea identifica starea de conservare a lemnului arheologic și pentru a se putea stabili metodologia de conservare.

Pentru acest procedeu am utilizat indicațiile din standardul ISO 3131, dar nu am respectat dimensiunea probelor, ca să putem urmări în paralel și contragerea din timpul uscării, pe direcțiile anatomice principale ale lemnului.

S-au prelevat probe din elemente de lemn aflate în diferite stadii de degradare (clasele III, II și I), după clasificarea lui DE JONG (1977), din porțiunile care vor fi reconstruite.

Formula de calcul utilizată a fost $U_{max}\% = ((W_{wet} - W_{dry}) / W_{dry}) \cdot 100\%$ (DE JONG 1977).

■ **Foto 3.** Secțiuni transversale cu forma și compunerea inelelor anuale caracteristice speciilor din genul *Quercus*

■ **Photo 3.** Cross sections with the shape and composition of the annual rings characteristic for the species of the *Quercus* genus

Regarding the ledges, only a very low percentage, 10 to 15%, can be grouped into category **d** and recovered.

The most advanced decay occurred in the areas where the water level variations were frequent and were repeated over larger intervals of time.

The wood elements without sapwood areas were in a better state of preservation than those containing portions of sapwood in marginal areas.

All of the wood, but especially the planks, were covered with a layer of green algae (grown after unearthing) and silt, in which there were numerous microorganisms, insect larvae, worms, etc.

Identification of the wood species

Based on macroscopic and microscopic observations, the wood used to manufacture the sluice components is a deciduous hardwood, a species of the *Quercus* genus. To differentiate between oak species is rather difficult work. Probably it is Hungarian oak: *Quercus hungarica* (synonyms: *Q. frainetto*, *Q. fametto*, *Q. conferta*). Such stands were known in the Timișoara region. To identify the species, the samples were studied with stereo and normal light microscope. The observed characteristics (layout, shape, and diameter of the vessels in the early and late wood) correspond to the species of the *Quercus* genus. (Photo 3)

The samples taken and analysed by the specialists from CNR-IVALSA also identified *Quercus* genus.

Physical characteristics

1. The moisture of the wood

The wooden material that the sluice is composed of is part of the archaeological wood category.

Scholarly literature uses the term wet wood for wood containing free water (water in liquid state found in the cell lumen of wooden vessels), and for which the moisture exceeds 30% (MORGÓS 2006).

The term waterlogged wood (in Eastern Central Europe) is used if the maxi-

maximum moisture content (U_{max}) of the wood is above 180 and 200%. Due to degradation processes, the wood becomes more porous and can absorb a greater amount of water. If moisture rises above 200%, the wood is decayed, and the higher this percentage, the stronger the decay (MORGÓS 2006).

Determining maximum water content (MWC or U_{max}) is one of the necessary physical investigations to identify the state of preservation of archaeological wood and to establish the methodology of preservation.

For this process we used the guidelines of ISO 3131, but we did not respect them regarding sample size, in order to be able to follow wood shrinkage under drying in the main anatomical directions of the wood as well.

Samples were taken from the wooden elements of the portions to be reconstructed, found in various stages of decay (classes III, II, and I), according to the classification of DE JONG (1977).

The calculation formula used was $U_{max}\% = ((W_{wet} - W_{dry}) / W_{dry}) \cdot 100\%$ (DE JONG 1977).

The percentages showed average values between 96-153% (samples with hard feel) to 375-525% (samples with soft feel). Results indicated very different states of preservation.

The wooden elements close to the soil surface or on the surface were exposed to high variations in moisture and changes of anaerobic and aerobic degradation conditions. These resulted in an accelerated and

Rezultatele au indicat procente cu valori medii cuprinse între 96-153% (probe care sunt dure la atingere) și 375-525% (probe care sunt moi la atingere), ceea ce ne demonstrează că starea de conservare a materialului lemnos a fost foarte diferențiată.

Elementele de lemn din apropierea suprafeței solului sau la suprafață au fost expuse unor variații mari de umiditate, respectiv unor variații ale condițiilor de degradare aerobice sau anaerobice, ceea ce a contribuit la o degradare accelerată și gravă a lemnului, respectiv un procent înalt de conținut maxim de umiditate (între 375 și 525%) (foto 4-5).

La probele de lemn prelevate din grinzile aflate la nivelul bazei structurii (fiind adâncite în sol), variațiile conținutului maxim de umiditate se situează între 90% și 153% (foto 6-7). Aceste valori indică o mai bună stare de conservare a materialului lemnos din apropierea stejarului nedegradat.

Rezultatele obținute la probele analizate de specialiștii de la CNR-IVALSIA, prin aceeași metodă, au indicat valori cuprinse între 64% (probabil condiția nu a fost cea de îmbibat cu apă în timpul măsurării) și 716%. Aceștia au realizat și măsurători diferențiate pentru zona exterioară, mijlocie și interioară a elementelor de lemn de stejar. Aceste măsurători au indicat variații, ca de exemplu:

Proba nr. 3, prelevată dintr-un element de la suprafața șenalului: exterior 551%, mijloc 307%, interior 178%;

Proba nr. 6, prelevată dintr-o grindă de structură: exterior 151%, mijloc 99%, interior 83%.

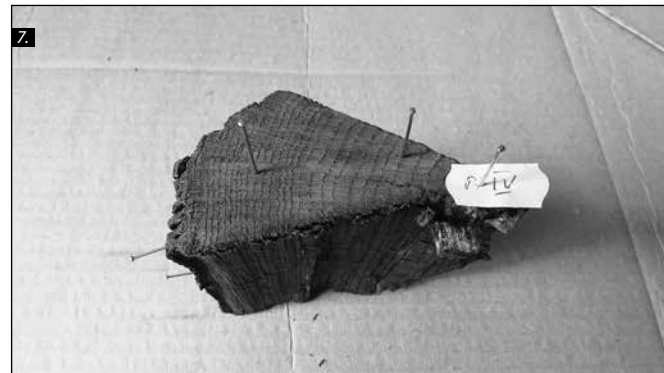
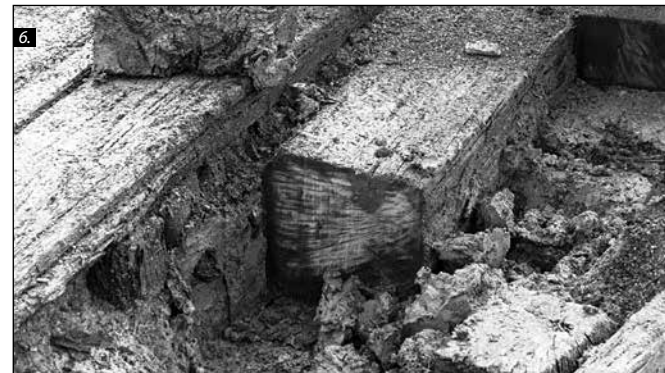
2. Penetrabilitatea

Testul fost realizat de către specialiștii IVALSA cu un instrument ne-comercial, inventat de Nicola MACCHIONI. Acesta a fost realizat dintr-un cui metalic conectat la un arc și un aparat de măsurat forța. Măsurătorile

■ Foto 4-5. Dulap situat la suprafața șenalului cu degradare avansată, cu exces de umiditate (in situ) și după uscare (conținutul maxim de umiditate: 375%)

■ Photo 4-5. Plank originating from the surface of the fairway being in advanced decay in waterlogged condition (on-site) and after drying (maximum water content: 375%)

■ Foto 6-7. Grindă din structura de lemn de la baza stăvilului, fiind relativ nedegradată, cu exces de umiditate (in situ) și după uscare (conținutul maxim de umiditate: 153%)

■ Photo 6-7. Beam from the lower part of the sluice's wood construction being nearly sound wood in waterlogged condition (on-site) and after drying (maximum water content: 153%)

indică gradul de penetrabilitate, care este direct proporțional cu degradarea chimică a pieselor de lemn.

Caracteristicile chimice

Pentru a detecta, evalua și cuantifica degradarea lemnului, este utilă și măsurarea compoziției chimice reziduale a polizaharidelor din pereții celulari și compararea valorilor obținute cu valorile de referință ale lemnului sănătos din aceeași specie, care nu au fost afectate de procese de degradare (PIZZO 2010).

Holoceluloza și lignina pot fi comparate între ele pentru a obține parametrul H/L, unicul parametru reprezentativ pentru nivelul de degradare chimică a materialelor arheologice.

Probele prelevate au fost supuse la CNR-IVALSA unor analize cantitative cu spectroscopie în infraroșu (IR) și spectroscopie Fourier Transform (FT-IR).

Din rezultatele obținute, exemplificăm doar valorile pentru aceleași probe ca și la umiditate.

Proba nr. 3: exterior 0,43, mijloc 0,62, interior 1,77;

Proba nr. 6: exterior 1,94, mijloc 2,67, interior 2,73.

Ca referință, pentru lemnul de stejar nedegradat raportul H/L este de 3,2 (PIZZO 2010).

Datele chimice obținute arată foarte clar cum a scăzut nivelul polizaharidelor conținute în lemnul arheologic, comparativ cu cel nedegradat, și cum degradarea este diferențiată între exteriorul și interiorul lemnului.

Rezultatele analizelor chimice confirmă datele obținute prin metodele fizice.

Caracteristicile micromorfologice

Pentru evidențierea caracteristicilor micromorfologice, probele au fost studiate în laboratoarele de la CNR-IVALSA, prin microscopie optică de transmisie, utilizând și lumina polaroidă, pentru a pune în evidență structurile cristaline de celuloză sau lipsa acestora din cauza acțiunii fungilor și bacteriilor. În imaginile obținute s-a putut evidenția morfologia celulelor degradate de bacterii, care atacă pereții celulari începând de la lumen. Ca efect al degradării biologice, pereții celulari se colorează în brun, devin moi și formează un material amorf.

Am avut prilejul să realizăm și observații la un microscop electronic, de ultimă generație, SAM PHENOM Prox.

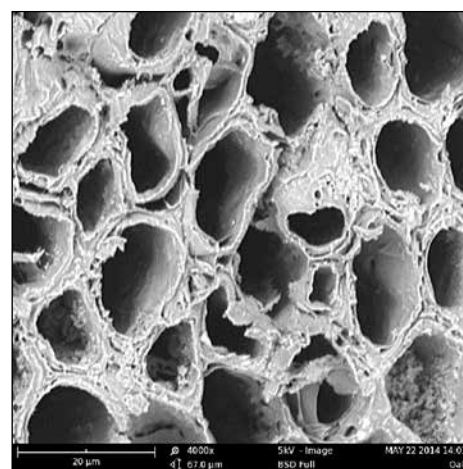
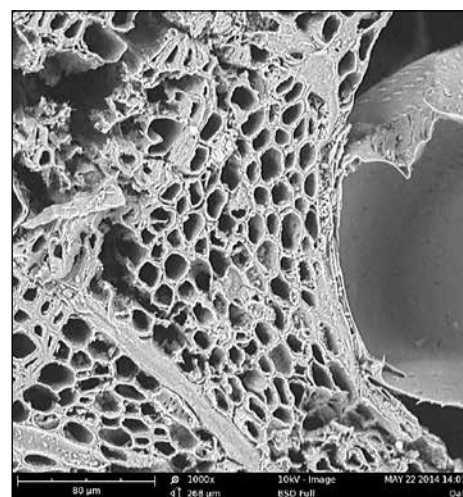
Imaginile cu mărire mare (2000x și 4000x) arată clar o degradare extinsă la nivelul elementelor de vase, în multe cazuri cu completa degradare a pereților celulari și păstrarea doar a lamelei mijlocii (foto 8 și 9).

Măsurile de conservare propuse

Proiectul de strămutare a obiectivului stăvilar prevedea desfacerea tuturor elementelor componente, depozitarea lor și apoi reconstituirea pe un alt amplasament.

În acest context, am propus următoarele măsuri:

- relevarea, fotografierea și numerotarea elementelor;
- extragerea elementelor de lemn cu multă precauție, pentru a se păstra integritatea pieselor;
- curățarea fiecărui element cu un jet de apă cu presiune controlată *in situ*, pentru îndepărtarea depozitelor de nisip, mъл și a microorganismelor, nevertebratelor etc. prezente pe suprafața, în neregularitățile și crăpăturile lemnului;
- transportarea elementelor la locul de depozitare cu prevenirea deformațiilor și degradărilor fizico-mecanice;

■ Foto 8-9. Degradarea pereților celulari observați la microscopul electronic

■ Photo 8-9. Cell wall decay observed with electron microscope

higher decay of wood and high maximum water content percentage (375 to 525%) (Photos 4 and 5).

For the wood samples from the beams located at the base level of the structure (being deeper in the soil), the maximum water contents were between 96% and 153% (Photos 6 and 7). These values indicate a better state of preservation of the wooden material close to sound oak.

The results from the samples analysed with the same method by the specialists from CNR-IVALSA showed values between 64% (probably the condition was not waterlogged during measurement) and 716%. Differentiated measurements were made for the external, middle, and inner part of the oak wood elements. These measurements showed variations, for example:

Sample no. 3 was taken from an element at the fairway surface: exterior 551%, middle 307%, interior 178%;

Sample no. 6 was taken from a structural beam: exterior 151%, middle 99%, interior 83%.

2. Needle penetration

The test was conducted by IVALSA specialists with a non-commercial instrument invented by Nicola MACCHIONI. It was

made of a metal bolt and a spring, connected to a device for measuring force. The measurements indicate the degree of penetrability, which is directly proportional to the chemical decay of the wood components.

Chemical characterisation

In order to detect, type and quantify the wood decay, it is useful also to measure the residual chemical components of the polysaccharides in the cell walls, and to compare the obtained values with the reference values of the sound same wood species, unaffected by decay processes (PIZZO 2010).

Holocellulose and lignin can be compared with each other to get the H/L parameter, the only parameter representative of the level of chemical decay of archaeological material.

At the CNR-IVALSA analyses were performed on the taken samples by infrared spectroscopy (IR) and Fourier transform infrared spectroscopy (FTIR).

From the obtained results, we only exemplify the values for the same samples as we did with moisture.

Sample no. 3: exterior 0.43, middle 0.62, interior 1.77;

Sample no. 6: exterior 1.94, middle 2.67, inside 2.73.

As a reference, for sound oak the H/L ratio is 3.2 (PIZZO 2010).

The obtained chemical data clearly show how the level of polysaccharides contained in archaeological wood has dropped, as compared to the sound one, and how the decay is differentiated between the external and the inner parts of the wood.

The results of the chemical analyses confirm the data obtained by physical methods.

Micromorphological characteristics

To emphasize the micromorphological characteristics, the samples were studied in the CNR-IVALSA laboratories, by transmission optical microscopy, using also polaroid lighting, in order to reveal the cellulose crystal structures, or lack thereof, due to the action of fungi and bacteria. The obtained images highlighted the morphology of the cells damaged by bacteria, which attack the cell walls starting from the lumen. As a result of biological decay, the cell walls obtain a brown colour, become soft, and form an amorphous substance.

We also had the opportunity to conduct observations with an electron microscope of the latest generation, SAM PHENOM Prox.

The images with high magnification (2000x and 4000x) clearly show a decay that is extended to the vessel elements, in many cases with the complete decay of the cell walls and retaining only the middle lamella (Photos 8 and 9).

Proposed preservation measures

The project of relocating the sluice provided the dismantling of all components, storing them, and then reconstructing on another site.

■ Foto 10. Bazinele de depozitare

■ Photo 10. Storage basins

– depozitarea materialului lemnos extras în apă sau într-un mediu menținut umed.

Beneficiarul a optat pentru depozitarea în mediu umed și constructorul a realizat bazinele din lemn, căptușite cu folie de polietilenă (foto 10). Bazinele au fost amplasate într-o hală închiriată, unde nu a existat pericol de îngheț.

După ce am luat decizia de a renunța la utilizarea unei substanțe biocide dizolvate în apă, s-a propus monitorizarea pe parcursul depozitării și înlocuirea periodică a apei.

După vizita specialiștilor de la CNR-IVALSA, s-a propus acoperirea bazinelor cu o folie închisă la culoare și o înlocuire mai frecventă a apei în sezonul cald.

Reconstrucția obiectivului

Împreună cu specialiștii din Italia, am solicitat o întâlnire cu toți factorii implicați în realizarea proiectului de reconstrucție, pentru a discuta posibilele consecințe ale soluțiilor propuse. Ne-am exprimat rezervele privind efectele factorilor de mediu (lumină, oxigen, radiații UV, agenți biologici etc.) asupra materialului lemnos arheologic, conservat doar în apă și expus pe termen lung.

Propunerile noastre privind realizarea unei copertine sau așezarea unor plăci de sticlă cu filtru UV care să protejeze lemnul nu au fost luate în considerare.

În acest caz, am convenit ca, după reconstrucție, obiectivul să fie monitorizat pe baza unor parametri selectați și, după cinci ani, să se evalueze consecințele asupra stării de conservare a materialului lemnos.

■ Foto 11. Sortarea materialului lemnos înainte de reconstrucție

■ Photo 11. Sorting the wood before reconstruction

■ Foto 12. Bazinele de depozitare

■ Photo 12. Storage basins

Lucrările de reconstrucție au început în luna decembrie 2014, cu realizarea soclului, montarea componentelor din zidărie de piatră și cărămidă și a grinzilor de structură.

Materialul lemnos a fost extras din bazine, așezat în hală pe pozițiile originale și sortat după gradul de deteriorare, prin examinare directă (foto 11) și cu ajutorul penetrometrului primit de la specialiștii din Italia.

Dintre elementele de lemn destinate reconstrucției, doar o mică parte au necesitat înlocuire sau secționare și completare din materialul lemnos de stejar arheologic extras din alte părți ale sitului și conservat în acest scop.

După montarea elementelor de lemn din șenal (foto 12), bazinul a fost umplut cu apă și cuplat la sistemul de monitorizare, care să asigure filtrarea apei și temperaturi peste pragul de îngheț în sezonul rece (foto 13).

Monitorizarea după reconstrucție

După terminarea relocării și a plasării lemnului în apă, pe parcursul sezonului rece nu au fost observate probleme, însă odată cu începerea sezonului cald, în bazinul cu apă, pe materialul lemnos, a apărut un biofilm de culoare verde, format din depuneri de particule, colonii de alge verzi, filamente de *Spirogyra* (mătasea broaștei), alte microorganisme și larve de țânțari.

Probele studiate la microscopul optic, în lumină fluorescentă, au pus în evidență o mare varietate de organisme care formează planctonul (alge verzi unicelulare, pluricelulare și filamentoase, diatomee, rotifer etc., foto 14).

În raportul întocmit anterior, am atras atenția asupra unui asemenea proces și am specificat cauzele sale, respectiv am propus înlocuirea apei din bazin la interval de 30 de zile, asociată cu spălarea cu jet a elementelor de lemn, pentru îndepărtarea depunerilor aeropurtate și a coloniilor de alge, mărirea vitezei de recirculare a apei și introducerea unei soluții algicide, specifice pentru întreținerea piscinelor.

După realizarea acestor măsuri, nu au mai fost observate aceste fenomene.

Concluzii

■ În prezenta lucrare ne-am propus doar o prezentare sumară a contribuțiilor unei părți din echipa multidisciplinară care a fost implicată în salvarea, strămutarea și reconstruirea obiectivului stăvilar. Beneficiarul investiției Corpul E al City Business Centre, care a finanțat întreaga lucrare, a cooptat și o echipă care a realizat un film documentar, în care sunt surprinse toate etapele procesului, de la decopertarea realizată de

In this context, we have proposed the following measures:

- surveying, photographing, and numbering the elements;
- extracting of the wood elements with extreme caution in order to preserve their integrity;
- on-site cleaning of each element with a pressure controlled water jet to remove the deposits of sand, silt, and microorganisms, invertebrates, etc., present on the surface, as well as in the irregularities and cracks of the wood;
- transporting the elements to the storage area, to prevent deformation and physical-mechanical degradation;
- storing the dismantled wood elements in water or in an environment that is maintained moist.

The beneficiary opted for storage in a moist environment and the contractor made the wooden basins lined with polyethylene foil (Photo 10). The basins were placed in a rented hall where there was no danger of freezing.

Once we made the decision to abandon the use of biocide substances dissolved in water, monitoring during storage and the periodic replacement of the water were proposed.

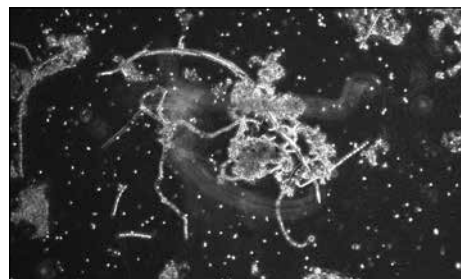
After the visit of the specialists from CNR-IVALSA, it was proposed that the basins be covered with a foil dark in colour and a more frequent replacement of the water during the warm season.

Reconstruction of the sluice system

Together with the Italian specialists, we have requested a meeting with all the stakeholders in the reconstruction project's implementation, to discuss the possible consequences of the proposed solutions. We have expressed our reservations on the effects of the environmental factors (light, oxygen, UV radiation, biological agents, etc.) on the archaeological wood's material preserved only in water and exposed on the long term.

Our proposals on building a cover or sheets of glass with UV filter to protect the wood were not taken into consideration.

In this case, we agreed that following the reconstruction, the sluice would be monitored based on selected parameters, and after five years there will be an evaluation of the consequences regarding the state of preservation of the wooden material.

■ Foto 14. Planctonul format din alge și alte microorganisme, apărut în timpul sezonului cald

■ Photo 14. The plankton consisting of algae and other microorganisms developed in the warm season

The reconstruction works began in December 2014 with the construction of the base, placing the stone and brick masonry components, as well as the structural beams.

The wooden material was removed from the basins, set in the hall in its original position, and sorted by the degree of decay, through direct examination (Photo 11), as well as by using the penetrometer received from the Italian specialists.

Only a small part of the wooden elements selected for reconstruction required replacement or truncating and completion with archaeological oak material removed from another part of the site and preserved for this purpose.

After placing the wooden elements of the fairway (Photo 12), the basin was filled with water and connected to the monitoring system, to ensure water filtration and temperatures above the freezing point in the cold season (Photo 13).

Monitoring after reconstruction

After finishing the relocation and placing the timbers under water, during the cold season no problems were observed, but with the start of the warm season a green biofilm appeared on the wooden material relocated and being under water, consisting of particle deposits, green algae colonies, *Spirogyra* (water silk) filaments, other microorganisms, and mosquito larvae.

The samples studied with optical microscope under fluorescent light revealed a wide variety of organisms that form plankton (unicellular green algae, multicellular and filamentous diatoms, rotifers, etc., Photo 14).

Earlier in our report, we warned and specified the causes of such a process and proposed the replacement of the water in the basin every 30 days, associated with washing the wooden elements with a jet for removing airborne deposits and algae colonies, increasing the speed of the water recirculation, and introducing an algacide solution, specific for the maintenance of pools.

After the implementation of these measures these phenomena were not observed anymore.

Conclusions

■ In this paper we proposed to give just a brief overview of the contributions made by a part of the multidisciplinary team that was involved in rescuing, relocating and reconstructing the sluice. The beneficiary of the investment at the City Business Centre, Block E, which financed the entire work, has recruited a team that made a documentary film, which outlines the entire process, from the unearthing carried out by archaeologists to the final reconstruction. In the film, besides the specialists, the members of the contractor team, who have undertaken this task and with whom we could collaborate under the best of conditions are also protagonists.

The entire work can be considered an example of involvement, of multidisciplinary and international collaboration, as required for saving an object that exemplifies the ingenuity of 18th century builders, to be admired by future generations.

■ Foto 13. Sortarea materialului lemnos înainte de reconstrucție

■ Photo 13. Sorting the wood before reconstruction

arheologi până la reconstrucția finală. În film, pe lângă specialiști, vor fi protagoniști și membrii echipei de constructori, care și-au asumat acest efort și cu care am putut colabora în cele mai bune condiții.

Întreaga lucrare poate fi considerată un exemplu de implicare, colaborare multidisciplinară și internațională, așa cum se impune pentru salvarea unui model de ingeniozitate a constructorilor din secolul al XVIII-lea, pentru ca acesta să poată fi admirat și de generațiile viitoare.

Bibliografie/Bibliography

- BERTI, Raffaello Nardi. 2006. *La struttura anatomica del legno ed il riconoscimento dei legnami italiani di più corrente impiego*. Trento: CNR-IVALSA.
- BOZU, Ovidiu, Alexandru SZENTMIKLOSI & Andrei BĂLĂRIE. 2013. Raport de cercetare arheologică preventivă în situl „Timișoara – Piața 700”. Muzeul Banatului Timișoara.
- BUCȘA, Livia & Corneliu BUCȘA. 2007. Identificarea esențelor la lemnul arheologic, *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica III-IV*: 327-332.
- GHELMEZIU, N.G. & P.N. SUCIU, 1959. *Identificarea lemnului*. București: Ed. Tehnică.
- DE JONG, J. 1977. Conservation Techniques for Old Waterlogged Wood from Shipwrecks Found in the Netherlands. In *Biodeterioration Investigation Technique*, ed. A. Harry WALTERS, 295-338. London: Applied Science.
- MACCHIONI, Nicola. 2003. Physical Characteristics of the Wood from the Excavations of the Ancient Port of Pisa. *Journal of Cultural Heritage* 4: 85-89.
- McCONNACHIE, Glenn, Rod EATON & Mark JONES. 2008. A Re-evaluation of the Use of Maximum Moisture Content Data for Assessing the Condition of Waterlogged Archaeological Wood. *e-Preservation Science* 5: 29-35.
- MORGÓS, András. 2006. Conservation of Wooden Archeological Heritage. *Cibinium 2001-2005*: 347-367.
- PIZZO, Benedetto, Gianna GIACHI & Luigi FIORENTINO. 2010. Evaluation of the Applicability of Conventional Methods for the Chemical Characterization of Waterlogged Archaeological Wood. *Archaeometry* 4: 656-667.

■ Andreea MILEA¹

Parcul castelului Kendi-Kemény din Brâncovenești, județul Mureș

DATE ISTORICE ȘI CONTEMPORANE²

■ **Rezumat:** *Articolul prezintă câteva repere din istoria construcțiilor și amenajărilor parcului castelului Kendi-Kemény din Brâncovenești (județul Mureș). Parcul în stil peisager, clasat drept monument istoric în Listele Monumentelor Istorice 2004, 2010, respectiv 2015, a fost creat în secolul al XIX-lea, dar grădini aferente castelului sunt amintite în documente încă din secolul al XVII-lea. Cea mai semnificativă modificare pe care parcul a suferit-o pe parcursul secolului al XX-lea constă în micșorarea suprafeței propriu-zise de parc și atribuirea restului suprafeței unor funcțiuni utilitare (terenuri agricole, livadă). Totodată, pe amplasament au apărut noi construcții. Totuși, suprafața păstrată de parc este semnificativă și numeroase exemplare arborescente istorice au supraviețuit. Articolul descrie principalele elemente construite și amenajate ale ansamblului, relațiile dintre ele și relațiile lor cu așezarea și peisajul înconjurător, așa cum au fost observate de către autoare în vara anului 2009, în încercarea de a schița un inventar sumar al situației amenajării în zilele noastre.*

■ **Cuvinte cheie:** grădină istorică rezidențială, amenajare în stil peisager, secolul XIX

Introducere

■ Aparținând în evul mediu de comitatul Turda, așezarea de cetate domnească denumită în prezent Brâncovenești³ a apărut în documente încă din 1228 cu numele de *castrum Wecheu* (WEISZ 2007, 97). Domeniul și cetatea au fost deținute între 1319-1476 de familia BÁNFFY DE LOSONC, de la care familia UNGOR DE NÁDASD le-a dobândit și le-a stăpânit până

1 Arhitect. dr., lector la Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, România.

2 Urmând structura metodologică descrisă în articolul de debut al rubricii *Grădini Istorice*, prezentarea parcului castelului Kendi-Kemény din Brâncovenești abordează următoarele aspecte, relevante pentru o analiză sistematică a grădinilor istorice rezidențiale transilvănene: date generale despre „proprietari, etape de construcție, stil arhitectural, constructori”; peisaj („formațiuni principale de relief, cursuri de apă, prezența unor elemente dominante”); amplasament („localizare în cadrul așezării, forma generală a sitului, caracterul limitelor”); relief local și dispunerea elementelor majore („topografia sitului, localizarea elementelor majore pe sit: zona de acces, reședința, parcul, alte elemente naturale sau construite”); amenajările de acces („localizarea acceselor – pe proprietate și în reședință – și descrierea amenajărilor aferente”); castelul și relația lui cu amenajările exterioare („descrierea volumelor principale” ale castelului și a „dispozițiilor de legătură cu exteriorul”); respectiv, amenajarea exterioară propriu-zisă („compoziție, dispunerea vegetației, elemente de vegetație, paviment, obiecte ornamentale, construcții ornamentale”). Pentru descrierea detaliată a metodologiei, a se vedea articolul de debut (MILEA 2012).

3 Brâncovenești/Ieciu/Delavrancea (RO), Marosvécs/Vécs (HU), Wetsch (DE) (SZABÓ, Dicționar...).

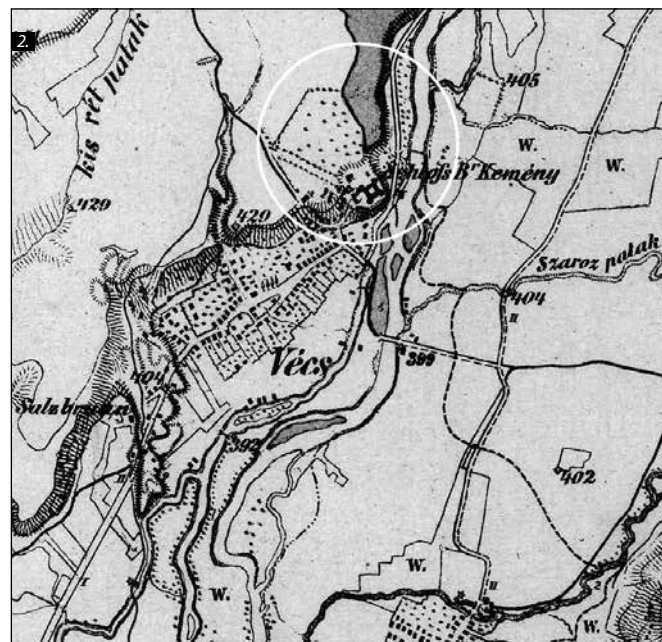
The Kendi-Kemény Manor House Park in Brâncovenești, Mureș County

HISTORICAL AND CONTEMPORARY DATA²

■ **Abstract:** *The article presents several landmarks from the history of construction and landscape design of the Kendi-Kemény Manor House in Brâncovenești (Mureș Co.). The landscaped style park, listed on the 2004, 2010, respectively 2015 Historic Buildings List, was created in the 19th century, but gardens belonging to the manor house are mentioned in documents already in the 17th century. The most important modification that the park went under in the 20th century was the decrease in the area of the park itself and the assignment of the rest of the land to utilitarian purposes (farmlands, orchard). Moreover, new buildings appeared on the site. Still, the preserved area of the park is significant and many historical tree specimens have survived. The article presents the main built and landscaped elements of the ensemble, the relationships developed between them and with the settlement and the surrounding landscape, as they were observed by the author in the summer of 2009, in an attempt to sketch a brief inventory of the current state of the ensemble.*

1 Architect, PhD, lecturer at the Technical University of Cluj-Napoca, Romania.

2 Following the methodological structure described in the first article of the *Historical Gardens* column, the presentation of the Kendi-Kemény Manor House Park in Brâncovenești approaches the following aspects, relevant for a systematic analysis of Transylvanian historical residential gardens: general data on “owners, building stages, architectural style, contractors”; landscape (“main landforms, watercourses, the presence of dominating elements”); site (“location within the settlement, general shape of the site, limit characteristics”); local relief and the placement of major elements („site topography, location of the main elements on site: access area, the residence, the park, other natural or built elements”); access and the elements related to it (“access placement – to the property and to the residence – and the descriptions of the related elements”); the manor house and its relationship with the exterior design elements (“description of the residence’s main volumes and the devices for the connection with the exterior”); as well as the actual landscape design (“composition, placement of the vegetation, vegetation elements, pavement, ornamental objects, ornamental constructions”). For a detailed description of the methodology, see the first article (MILEA 2012, 48-60).

■ **Fig. 1.** Reprezentarea satului Brâncovenesti (Vets) în prima ridicare topografică militară a Imperiului Habsburgic (1763-1787). Zona amplasamentului studiat este reprezentată (de către autoare) cu linie albă © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017

■ **Fig. 2.** Reprezentarea satului Brâncovenesti (Vécs) în cea de-a doua ridicare topografică militară a Imperiului Austriac (1806-1869). Zona amplasamentului studiat este reprezentată (de către autoare) cu linie albă © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017

■ **Figure 1.** The representation of Brâncovenesti (Vets) in the 1st Military Survey of the Habsburg Empire (1763-1787). The area of the studied site is represented (by the author) with a white line © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017

■ **Figure 2.** The representation of Brâncovenesti (Vécs) in the 2nd Military Survey of the Austrian Empire (1806-1869). The area of the studied site is represented (by the author) with a white line © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017

■ **Keywords:** historical residential garden, landscaped style park, 19th century

Introduction

■ Belonging in the Middle Ages to Turda County, the courtly settlement now called Brâncovenesti³ appeared in documents in 1228, under the name of *castrum Wecheu* (WEISZ 2007, 97). The domain and castle were held between 1319 and 1476 by the BÁNFFY OF LOSONC family, from whom they were acquired by the UNGOR OF NÁDASD family, who held them until 1507. After this they came into the possession of Stephen SZOBI, who subsequently sold them to Stephen WERBŐCZY (WEISZ 2007, 97). In 1529, the latter gave up the castle and the estate to King John SZAPOLYAI, who gave them to Paul ÁRTÁNDI and his son, Michael (WEISZ 2007, 97). After their trial and execution, the castle returned to the possession of WERBŐCZY (WEISZ 2007, 97). In 1533 WERBŐCZY mortgaged the castle to the KENDI family, who became its owners in 1537 (WEISZ 2007, 97). After the murder of Francisc KENDI (1558), the building changed several owners – Stephen BOCSKAI, Andrew BÁTHORY, Stephen WESSELÉNYI, Gabriel BETHLEN – until, in 1663, it was bought by the KEMÉNY

în 1507, după care Ștefan SZOBI a intrat în posesia lor, vânzându-le ulterior lui Ștefan WERBŐCZY (WEISZ 2007, 97). În 1529, acesta din urmă a cedat cetatea și domeniul regelui Ioan SZAPOLYAI, care le-a dăruit lui Paul ÁRTÁNDI și fiului său, Mihai (WEISZ 2007, 97). După judecarea și executarea acestora cetatea a revenit în posesia lui WERBŐCZY (WEISZ 2007, 97). În 1533 WERBŐCZY a ipotecat cetatea familiei KENDI, care a dobândind-o cu totul în 1537 (WEISZ 2007, 97). După uciderea lui Francisc KENDI (1558), castelul a trecut prin mâinile mai multor proprietari – Ștefan BOCSKAI, Andrei BÁTHORY, Ștefan WESSELÉNYI, Gabriel BETHLEN –, până când, în 1663, a fost achiziționat de familia KEMÉNY,⁴ aceasta stăpânind întru totul castelul⁵ până la naționalizare (WEISZ 2007, 97). După naționalizare, castelul a fost utilizat ca închisoare, școală de corecție, dar și centru de recuperare și reabilitare neuropsihiatrică, acesta din urmă funcționând în clădire până în 2014, când castelul a fost retrocedat (Brâncovenesti...).

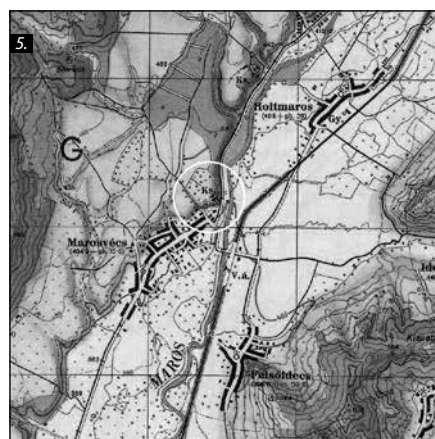
Castelul, în forma sa actuală, face prea puțin trimitere la o datare de secolele XIII-XIV, păstrând vizibile, în mult mai mare măsură, urmele reconstrucțiilor din 1537 și 1555 (WEISZ 2007, 97). Astfel, Francisc KENDI este considerat a fi cel care a zidit castelul în stil renescentist, castel cărui familia KEMÉNY îi aduce, în 1818, modificări în stil baroc târziu, iar la sfârșitul secolului al XIX-lea modificări radicale ale imaginii, inclusiv prin amplificarea construcției (ION 2002, 11; WEISZ 2007, 97).

Un inventar din 1648 menționează apartenența de castel a trei grădini (SEBESTYÉN & SEBESTYÉN 1963, 98-99). Hărțile militare istorice de care

4 Baronul János KEMÉNY (1903-1971) a înființat aici, în iunie 1926, împreună cu douăzeci și opt dintre cele mai proeminente personaje literare ale timpului, asociația Heli-kon. Din acest moment, timp de douăzeci de ani, castelul devine centru al întâlnirilor literare.

5 Ansamblul castelului Kendi-Kemeny (MS-II-a-A-15616) sec. XVI, sec. XIX: castelul Kendi-Kemeny (MS-II-m-A-15616.01) sec. XVI; parc (MS-II-m-A-15616.02) sec. XIX (Lista Monumentelor Istorice 2004, 2010, respectiv 2015). Numele castelului este consemnat în Lista Monumentelor Istorice drept Kendy-Kemény.

3 Brâncovenesti/Ieciu/Delavrancea (RO), Marosvécs/Vécs (HU), Wetsch (DE) (SZABÓ, Dicționar...).

- **Fig. 3.** Reprezentarea satului Brâncovenesti (Vécs) în cea de-a treia ridicare topografică militară a Austro-Ungariei (1869-1887). Zona amplasamentului studiat este reprezentată (de către autoare) cu linie albă © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017
- **Fig. 4.** Reprezentarea satului Brâncovenesti (Maros-Vécs sau Jeciu) în cartarea Regatului Maghiar (1869-1887). Zona amplasamentului studiat este reprezentată (de către autoare) cu linie albă © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017
- **Fig. 5.** Reprezentarea satului Brâncovenesti (Marosvécs) în harta militară din 1941. Zona amplasamentului studiat este reprezentată (de către autoare) cu linie albă © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017
- **Figure 3.** The representation of Brâncovenesti (Vécs) in the IIIrd Military Survey of Austro-Hungary (1869-1887). The area of the studied site is represented (by the author) with a white line © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017
- **Figure 4.** The representation of Brâncovenesti (Maros-Vécs or Jeciu) in the mapping of the Hungarian Kingdom (1869-1887). The area of the studied site is represented (by the author) with a white line © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017
- **Figure 5.** The representation of Brâncovenesti (Marosvécs) in the 1941 military survey. The area of the studied site is represented (by the author) with a white line © Österreichisches Staatsarchiv, Arcanum Adatbázis Kft., 2017

dispunem încep să semnaleză grafic⁶ grădina castelului odată cu începutul secolului al XIX-lea.⁷ Față de întinderea inițială a parcului peisager, așa cum o aflăm reprezentată în hărțile istorice, suprafața actuală pe care au supraviețuit amenajările pentru destindere este mult micșorată, restul suprafeței ajungând să fie destinată în timp unor funcțiuni utilitare, precum terenuri agricole, livezi și, mai recent, primind noi construcții pentru programul medical mutat din castel.

Peisaj

■ Brâncovenesti, satul de reședință al comunei cu același nume, este situat în Subcarpații Transilvaniei, la limita estică a Podișului Transilvan, într-un peisaj caracterizat printr-o succesiune de depresiuni și dealuri, un peisaj românesc, după cum îl caracterizează József BIRÓ.⁸ Satul se află pe țărmul drept al râului Mureș, care trece la est de așezare.

Amplasament

■ Satul Brâncovenesti se dezvoltă pe direcția nord-est sud-vest, de-a lungul țărmului drept al râului Mureș, apropiindu-se de acesta în capătul nord-estic al satului, și depărtându-se de el înspre sud-vest. Amplasa-

family⁴, remaining in their ownership⁵ until the nationalisation (WEISZ 2007, 97). After the nationalisation, the manor house was used as a prison, a correctional, but also as a neuropsychiatric rehabilitation and recovery center, the latter operating in the building until 2014, when the manor house was restituted (Brâncovenesti...). The manor house, in its current form, offers too little ground to a dating from the 13th and 14th centuries, preserving to a much larger extent the traces of reconstructions from 1537 and 1555 (WEISZ 2007, 97). Thus, Francis KENDI is thought to be the one who built the Renaissance style manor house, to which the KEMÉNY family brought, in 1818, late Baroque changes and, at the end of the 19th century, radical alterations to its image, including by the building's amplification (ION 2002, 11; WEISZ 2007, 97). An inventory from 1648 mentions three gardens belonging to the building (SEBESTYÉN & SEBESTYÉN 1963, 98-99). The available military surveys start to signal graphically⁶ the manor house's garden starting with the

6 Și textual în cartarea Regatului Maghiar (1869-1887).

7 Avem documentată prezența grădinii în cea de-a doua ridicare topografică militară a Imperiului Austriac (1806-1869), în cea de-a treia ridicare topografică militară a Austro-Ungariei (1869-1887), în cartarea Regatului Maghiar (1869-1887), și în așa-numita hartă militară a Ungariei din 1941. Întrucât denumirea acesteia din urmă, *Military Survey of Hungary (1941)* (Historical Maps...), este improprie, cuprinzând și teritorii aflate la vremea respectivă în România, ne vom referi la ea, pe parcursul actualului studiu, mai simplu, drept *harta militară din 1941*.

8 „A legzordabb, legkomorabb valamennyi erdélyi kastély között Marosvécs vára, fenn a dombon, a Maros vize fölött, regényies tájképi háttér ölében” / „Cel mai sobru și mai sumbru dintre toate castelele ardelenne îl reprezintă cetatea din Brâncovenesti, aflată în susul dealului, deasupra apelor Mureșului, în mijlocul unui peisaj românesc” (traducerea autoarei) (BIRÓ 1944, 42).

4 Baron János Kemény (1903-1971) founded here in June 1926, along with twenty eight of the most prominent literary figures of the time, the Helikon association. From this moment on, for twenty years, the manor house became a centre of literary meetings.

5 Kendi-Kemény Manors House ensemble (MS-II-a-A-15616) 16th century, 19th century; Kendi-Kemény Manors House (MS-II-m-A-15616.01) 16th century; park (MS-II-m-A-15616.02) 19th century (Historic Buildings List 2004, 2010, respectively 2015). The name of the manor house is recorded in the Historic Buildings List as Kandy-Kemény.

6 Also textually in the Mapping of the Kingdom of Hungary (1869-1887).

beginning of the 19th century.⁷ Compared to the initial extent of the landscaped park, as represented in the historical maps, the current area on which leisure elements have survived is much diminished, the rest of the area came to be dedicated to utilitarian purposes, such as farmland, orchards, and, more recently, housing new constructions for the medical programme moved from the manor house.

Landscape

■ Brâncovenești, the main village in the eponymous commune, is found in the Subcarpații Transilvaniei hills, at the eastern limit of the Transylvanian Plateau, in a landscape characterised by a succession of depressions and hills, as described by József BIRÓ.⁸ The village is placed on the right bank of the Mureș River, passing east of the settlement.

Placement

■ Brâncovenești village develops on a north-east south-west direction, along the right bank of the Mureș River, coming close to it at the village's north-eastern end, and moving away from it to the south-west. The site of the Kendi-Kemény Manor House is at the northern extremity of the village, separated by the main village road (placed between the manor house's site and the Mureș River) by a narrow slope, without being accessible directly from this road. This placement of the manor house's site within the borders of the village is preserved during all the stages in which the site is documented, starting with the First Military Survey of the Habsburg Empire (1763-1787) to the present (Figures 1-5, Photo 1); the surface development of the village, although present, was not a vast phenomenon and was directed to the south and west. The shape of the site is irregular. Again, we can distinguish this situation even in the old representations, starting this time from the Second Military Survey of the Austrian Empire (1806-1869) – in which the manor house park is concretely shown – to the present. (Figures 2-5, Photo 1).

The studied site is limited to the east by the afforested slope descending to the main village road and to the Mureș River valley; to the east by forest and farmlands;

7 The presence of the garden is documented in the Second Military Survey of the Austrian Empire (1806-1869), in the Third Military Survey of Austro-Hungary (1869-1887), in the Mapping of the Kingdom of Hungary (1869-1887), and in the so-called Military Survey of Hungary from 1941. As the latter's name, *Military Survey of Hungary (1941)* (Historical Maps...), is incorrect, including territories at the time part of Romania, we will refer to it, during the current study, more simply as the *1941 military survey*.

8 „A legzordabb, legkomorabb valamennyi erdélyi kastély között Marosvécs vára, fenn a dombon, a Maros vize fölött, regényies tájképi háttér ölében” / “The most sober and sombre of all Transylvanian manor houses is the castle of Brâncovenești, placed up on the hill, above the Mureș waters, in the middle of a romantic landscape” (BIRÓ 1944, 42).

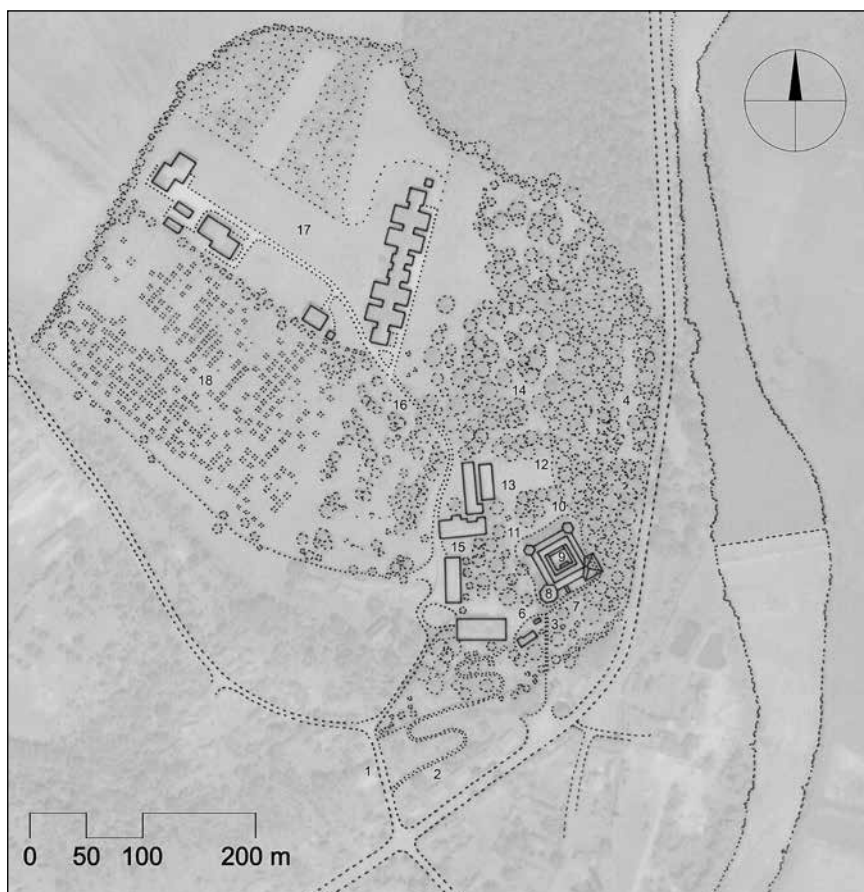
■ Foto 1. Ortophotografia satului Brâncovenești (2017). Conturul alb cu linie continuă reprezintă limitele aproximative ale amplasamentului ansamblului castelului Kendi-Kemény, iar cu linie punctată limitele aproximative ale amplasamentului corespunzător reprezentărilor istorice, cu întreaga întindere a parcului (însemnările grafice și textuale sunt adăugate de către autoare, scala grafică reprezentată este estimativă) © 2016 GoogleEarth, CNES/Astrium, © Andreea MILEA

■ Foto 1. Orthophoto of Brâncovenești village (2017). The white contour with solid line represents the approximate limits of the Kendi-Kemény Manor House ensemble, and with a dotted line the approximate limits of the site corresponding to the historical representations, with the entire area of the park (the graphic and textual notes belong to the author, the represented graphic scale is estimative) © 2016 GoogleEarth, CNES/Astrium © Andreea MILEA

mentul castelului Kendi-Kemény se află la extremitatea nordică a așezării, separat de drumul principal al satului (situat între amplasamentul castelului și râul Mureș) printr-o fâșie îngustă de versant și fără a fi accesibil direct din acest drum. Această situație a amplasamentului castelului în cadrul limitelor satului se păstrează în toate etapele în care avem documentată amenajarea așezării, începând cu prima ridicare topografică militară a Imperiului Habsburgic (1763-1787) și până în prezent (fig. 1-5, foto 1); dezvoltarea în suprafață a satului, deși prezentă, nu a reprezentat un fenomen de amploare și s-a îndreptat spre sud și vest.

Forma amplasamentului este neregulată. Din nou, putem distinge această situație încă din vechile reprezentări, începând de data aceasta cu cea de-a doua ridicare topografică militară a Imperiului Habsburgic (1806-1869) – în care apare deja concret și reprezentarea parcului castelului – și până în prezent (fig. 2-5, foto 1).

Amplasamentul studiat se învecinează la est cu versantul împădurit care coboară la drumul principal al satului și valea Mureșului; la nord cu pădure și terenuri agricole; la vest cu terenuri agricole; iar la sud cu proprietăți private cu grădini și construcții (în cea mai mare parte rezidențiale). Și de data aceasta, hărțile istorice prezintă o situație oarecum similară celei actuale, aflându-ne într-o zonă în care satul nu înregistrează dezvoltări semnificative (fig. 1-5, foto 1).

■ **Fig. 6.** Disponerea elementelor majore ale ansamblului castelului Kendi-Kemény: 1 – drum de acces spre amplasament, pornind din drumul satului, 2 – alee pietonală zigzagată de acces la castel, 3 – alee cu trepte de acces la castel, 4 – zona adiacentă limitelor sudică și estică ale amplasamentului, făcând parte din versantul de legătură dintre nivelul platformei castelului și nivelul drumului principal al satului, 5 – aleea de acces la castel, 6 – actuală casă de poartă, 7 – podul de acces în castel, 8 – clădirea castelului, 9 – curte interioară, 10 – alee de acces în parc prin gangul primului nivel al turnului estic, 11 – urmele fostului șanț pentru apă, 12 – zona în care sunt grupate masa memorială a Helikon-ului Ardelean, mormântul și monumentul lui János KEMÉNY, monumentul lui Albert WASS precum și alte monumente funerare, 13 – zona platformei castelului, 14 – zona parcului peisager, 15 – construcții și amenajări situate la vest de castel, 16 – alee conducând dinspre accesul pe sit direct în zona parcului, 17 – zona terenurilor agricole și a noilor construcții pentru programul medical, făcând parte din suprafața inițială a parcului istoric, 18 – zona livezii, făcând parte din suprafața inițială a parcului istoric (reconstituirea autoarei, suprapusă unei ortofotografii © GoogleEarth 2016; scala grafică reprezentată este estimativă) © Andreea MILEA

■ **Figure 6.** Placement of the major elements of the Kendi-Kemény Manor House ensemble: 1 – driveway to the site starting from the village road, 2 – winding walkway to the manor house, 3 – stepped alley to the manor house, 4 – the area adjacent to the southern and eastern limits, part of the slope connecting the level of the manor house's terrace to the level of the main village road, 5 – alley of access to the manor house, 6 – current gate house, 7 – bridge to the manor house, 8 – manor house building, 9 – inner courtyard, 10 – alley to the park through the gangway on the ground floor of the eastern tower, 11 – traces of the former moat, 12 – the area where the memorial table of the Transylvanian Helikon, János KEMÉNY's grave and monument, and Albert WASS's monument, as well as other funerary monuments are grouped, 13 – terrace on which the manor house is located, 14 – landscaped park area, 15 – buildings and other elements placed to the west of the manor house, 16 – alley leading from the access on site straight to the park, 17 – area of farmland and new buildings for the medical programme, part of the initial area of the historical park, 18 – area of the orchard, part of the initial area of the historical park (reconstruction of the author, superposed over an orthophoto © GoogleEarth 2016; the represented graphic scale is estimative) © Andreea MILEA

Relief local și disponerea elementelor majore

■ În cadrul amplasamentului, topografia este una variată, delimitând trei zone cu caracteristici diferite: zona adiacentă limitelor sudică și estică, făcând parte din versantul relativ abrupt de legătură dintre nivelul platformei castelului și nivelul drumului principal al satului; zona platformei

to the west by farmlands; to the south by private properties with gardens and buildings (mostly residential). This time also, the historical maps present a situation similar somewhat to the current one, being in an area where the village does not register major developments. (Figures 1-5, Photo 1).

Local relief and the placement of major elements

■ The topography is varied within the site, delimiting three areas with different characteristics: the area adjacent to the southern and eastern limits, part of the relatively steep slope connecting the level of the manor house's terrace to the level of the main village road; the terrace where the manor house is located; respectively the area of the park, with a relatively smooth slope on its entire surface, current as well as historical. The graphic representation in the historical maps suggests – through the embankment drawing (Figures 1-4) or through the drawing of the contours (Figure 5) – the existence of this zoning in the past as well.

The area adjacent to the southern and eastern limits, part of the slope connecting the level of the manor house's terrace to the level of the main village road (Figure 6) takes a level difference – from the village road to the manor house's terrace – varying between approx. $10 \div 20$ m.⁹ The slope, as a whole, is steeper to the east and north (having a grade of approx. $25 \div 35$ % between the village road and the manor house's terrace) and smoother to the south (having a grade of approx. 10 % between the village road and the manor house's terrace)¹⁰. This area of the site is currently populated with tall vegetation, thicker towards the village road and next to the north-eastern side of the manor house, increasingly rare next to the manor house's south-eastern side. This area also houses the walkway to the manor house. The area of the manor house's terrace (Figure 6) does not show significant level differences, except the remains of the moat around the manor house. However, in reality, the land continues to climb to the north-west for approx. 5 m in this area, with a grade of approx. 7 %¹¹. This area contains the driveways to the manor house and to the park, the manor house building, the traces of the moat around the manor house, but also other buildings to the west of the

⁹ According to the approximate measurements with GoogleEarth tools on the aerial view of the site and according to the contour lines with the corresponding grade elevations shown by OpenCycleMaps (last accessed in January 2017, at URL <https://www.opencyclemap.org/>).

¹⁰ According to the approximate measurements with GoogleEarth tools on the aerial view of the site and according to the contour lines with the corresponding grade elevations shown by OpenCycleMaps (last accessed in January 2017, at URL <https://www.opencyclemap.org/>).

¹¹ According to the approximate measurements with GoogleEarth tools on the aerial view of the site and according to the contour lines with the corresponding grade elevations shown by OpenCycleMaps (last accessed in January 2017, at URL <https://www.opencyclemap.org/>).

manor house, some of them shown in the historical maps. *The area of the park* (Figure 6), the largest within the site, has in general a gentle slope (with discontinuities and interruptions), climbing further to the north-west approx. 8 m (with a grade of approx. 4%) but no further than the central area of the whole site – coinciding currently with the boundary between what is left as a park and the area allotted, of the former park, to farmlands and, more recently, to the medical buildings –, after which the land is mostly flat, descending this time approx. 3 m to the north-west, with a very gentle grade (about 1%).¹² In this area we have three sub-areas: the first one, immediately north of the manor house's terrace area, the sub-area of the surviving landscaped park, including the memorial objects' group (the memorial table of the Transylvanian Helikon, János KEMÉNY's tomb and monument, Albert WASS's monument, as well as other funerary monuments); the second sub-area, of farmlands, including more recently the new medical buildings; and the third sub-area, of the orchard.

Access elements

■ The access to the manor house (Figure 6) is made by a road that emerges from the main village road, climbing somewhat boldly the slope to the level of the terrace where the buildings are placed. From here the road branches off, one arm leading along the contour, to the east, near the edge of the terrace and of the estate, reaching near the manor house parallel with its south-eastern side. With very small differences – caused most probably by the different degrees of detail in the representations –, all available historical maps show the same situation (Figures 1-5). A second branch of the road climbing the slope continues to the north, leading directly to the area of the park, north of the manor house, and now also to the new buildings that emerged as facilities for the medical programme. This second arm is shown in the Second Military Survey of the Austrian Empire (1806-1869) (Figure 2) as an alley lined by trees on both sides. The Third Military Survey of Austro-Hungary (1869-1887) (Figure 3) omits representing this branch, but we find it shown schematically in the Mapping of the Kingdom of Hungary (1869-1887) (Figure 4) (here it branches, in its turn, within the park) and in the 1941 military survey (Figure 5) (this time without branching). The third branch of the road climbing the slope is led to the north-west, serving the properties neighbouring the park in its historical form. Without it being clear whether any of the routes shown in the First Military Survey of the Habsburg Empire (1763-1787) (Figure 1) coincide with this third road, it becomes clearly readable in all subsequent representations (Figures 2-5). The manor house can also be

castelului; respectiv zona parcului, în pantă relativ lină pe întreaga sa desfășurare, actuală și istorică. Mijloacele grafice de reprezentare din hărțile istorice sugerează – prin desenul de taluz (fig. 1-4) sau prin desenul curbilor de nivel (fig. 5) – existența acestei zonificări și în trecut.

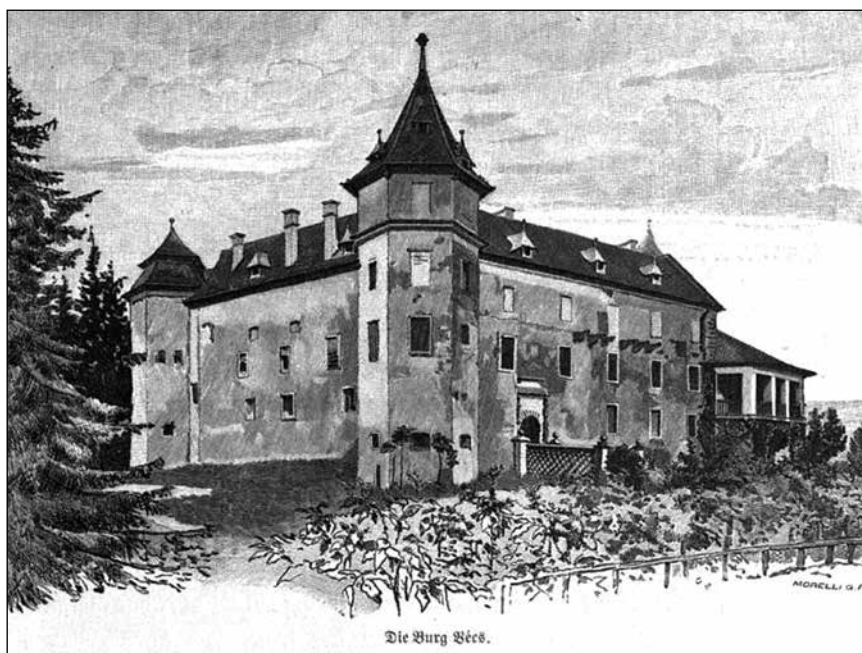
Zona adiacentă limitelor sudică și estică, făcând parte din versantul de legătură dintre nivelul platformei castelului și nivelul drumului principal al satului, (fig. 6) preia o diferență de nivel – de la drumul satului până la platforma castelului – variind între cca. 10÷20 m.⁹ Versantul, în ansamblul său, este mai abrupt spre est și nord (având între drumul satului și platforma castelului o pantă de cca. 25÷35%) și mai lin spre sud (având între drumul satului și platforma castelului o pantă de cca. 10%).¹⁰ Această zonă a amplasamentului este populată în prezent cu vegetație înaltă, mai deasă înspre drumul satului și adiacent laturii nord-estice a castelului, răbindu-se în dreptul laturii sud-estice a castelului. Totodată, în această zonă este cuprinsă aleea pietonală de acces la castel.

Zona platformei castelului (fig. 6) nu prezintă diferențe de nivel vizibile semnificative, cu excepția urmelor șanțului pentru apă, de jur împrejurul castelului. Totuși, în realitate, terenul continuă să urce spre nord-vest, cca. 5 m în cadrul acestei zone, având o pantă de cca. 7%.¹¹ Această zonă cuprinde drumurile de acces la castel și în parc, clădirea castelului, urmele șanțului pentru apă de jur împrejurul castelului, dar și alte clădiri la vest de castel, unele dintre ele prefigurate în hărțile istorice.

9 Conform măsurătorilor approximate cu ajutorul instrumentelor GoogleEarth pe vederea aeriană a sitului și conform curbilor de nivel cu cotele aferente reprezentate de OpenCycleMaps (accesat ultima dată în ianuarie 2017, la URL: <https://www.opencyclemap.org/>).

10 Conform măsurătorilor approximate cu ajutorul instrumentelor GoogleEarth pe vederea aeriană a sitului și conform curbilor de nivel cu cotele aferente reprezentate de OpenCycleMaps (accesat ultima dată în ianuarie 2017, la URL: <https://www.opencyclemap.org/>).

11 Conform măsurătorilor approximate cu ajutorul instrumentelor GoogleEarth pe vederea aeriană a sitului și conform curbilor de nivel cu cotele aferente reprezentate de OpenCycleMaps (accesat ultima dată în ianuarie 2017, la URL: <https://www.opencyclemap.org/>).

■ Fig. 7. Castelul văzut dinspre zona de acces într-o gravură de secol XIX de Gusztáv MORELLI © hereditatum.ro

■ Figure 7. The manor house seen from the access area in a 19th century engraving by Gusztáv MORELLI © hereditatum.ro

12 According to the approximate measurements with GoogleEarth tools on the aerial view of the site and according to the contour lines with the corresponding grade elevations shown by OpenCycleMaps (last accessed in January 2017, at URL <https://www.opencyclemap.org/>).

- **Foto 2.** Castelul văzut de pe valea Mureșului într-o fotografie de la sfârșitul secolului al XIX-lea © Monumente Uitate
- **Foto 3.** Castelul văzut de pe țărmul stâng al văii Mureșului într-o fotografie de la începutul secolului al XX-lea © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca
- **Foto 4.** Castelul văzut de pe valea Mureșului într-o fotografie de la începutul secolului al XX-lea © hereditatum.ro
- **Foto 5.** Intrarea în castel într-o fotografie de la începutul secolului al XX-lea © hereditatum.ro (autor Géza NAGY KEMÉNY)
- **Photo 2.** The manor house seen from the Mureș River valley in a photograph from the end of the 19th century © Monumente Uitate
- **Photo 3.** The manor house seen from the left bank of the Mureș River valley in a photograph from the beginning of the 20th century © Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca
- **Photo 4.** The manor house seen from the Mureș River valley in a photograph from the beginning of the 20th century © hereditatum.ro
- **Photo 5.** The manor house entrance in a photograph from the beginning of the 20th century © hereditatum.ro (author Géza NAGY KEMÉNY)

Zona parcului (fig. 6), cea mai amplă în cadrul amplasamentului, prezintă în general o pantă lină (cu discontinuități și inconsecvențe), urcând în continuare spre nord-vest, cca. 8 m (cu o pantă de cca. 4%) dar nu mai departe de partea centrală a întregului amplasament – coincidând la ora actuală cu limita dintre ceea ce a mai rămas ca amenajare de parc și suprafața alocată, din fostul parc, terenurilor agricole și, mai recent, pavilioanelor medicale –, după care terenul este aproximativ plat, coborând de data aceasta c. 3 m înspre nord-vest cu o pantă foarte lină (c. 1%).¹² În această zonă avem trei subzone: cea dintâi, imediat la nord de zona platformei castelului, subzona amenajărilor supraviețuitoare ale parcului peisager, cuprinzând și grupul obiectelor memoriale (masa memorială a Helikon-ului Ardelean, mormântul și monumentul lui János KEMÉNY, monumentul lui Albert WASS precum și alte monumente funerare); cea de-a doua, subzona devenită a terenurilor agricole incluzând, mai recent, noile construcții pentru programul medical; și cea de-a treia, subzona livezii.

reached by a winding walkway (Figure 6) near and east of the road climbing abruptly the slope between the main village road and the manor house's terrace. The walkway meets the road branch led along the south-eastern side of the manor house near its southern tower. The presence of the walkway is not documented in any of the historical maps, which may be due either to its absence or to the minor character of the elements implied by such a connection. Also, further east of the winding walkway there is a stepped alley,¹³ climbing in a straight line the slope near the main village road up to the southern tower. The main entrance to the manor house building is made on its south-eastern side, crossing the traces of the moat on a small bridge (Photos 5 and 7). The gangway-like space of the entrance leads subsequently to the manor house's inner courtyard. The entrance to

¹² Conform măsurătorilor approximate cu ajutorul instrumentelor GoogleEarth pe vederea aeriană a sitului și conform curbilor de nivel cu cotele aferente reprezentate de OpenCycleMaps (accesat ultima dată în ianuarie 2017, la URL: <https://www.opencyclemap.org/>).

¹³ This alley is also graphically documented in a 19th century representation of the manor house created by Károly SZATHMÁRI PAP (2012, 185).

■ **Foto 6.** Latura nord-estică a castelului apropiindu-ne de el dinspre parc © hereditatum.ro (autor Géza NAGY KEMÉNY)

■ **Photo 6.** The north-eastern side of the manor house, approaching it from the park © hereditatum.ro (autor Géza NAGY KEMÉNY)

the manor house's spaces can also be made from the east tower's gangway and on the manor house's north-western side (climbing from the former moat, through a stairway, to the building's first level) (Photo 10). The access elements must have not been originally very developed, given the rather unwelcoming character of the building. Drawings and postcards from the end of the 19th and the beginning of the 20th century show us a main entrance area in which one can feel, however, a certain degree of decoration: the short vegetation along the manor house's south-eastern side, climbing plants on the manor house walls all around the gangway on the east tower's ground floor, the pillars at the end of the bridge's parapets having decorative spheres and, subsequently, sculpted lions. Nowadays, the climbing plants have disappeared from the manor house walls and the bridge lost its decorative elements; short decorative vegetation is still maintained along the alley parallel to the south-eastern side of the manor house.

The manor house and its relationship with the landscape design

■ The manor house in Brâncovenesti has few intentions of opening on the landscape; it is a former fortified manor house, which has preserved to a large extent the image of a defensive architecture, determining József BIRÓ to describe it as "the most sober and sombre of all Transylvanian manor houses".¹⁴ Even the main access to the manor house has preserved its historical character, being preceded by a small bridge crossing the former moat, initially a drawbridge, which upon closing was a perfect fit to the casing drawn on the south-eastern elevation by the portal's frame (WEISZ 2007, 98). All available historical maps before the 20th century (Figures 1-4) show the manor house as a rectangular building, with a square inner courtyard and prom-

Amenajările de acces

■ Accesul la castel (fig. 6) este asigurat de un drum care se desprinde din drumul principal al satului, urcând oarecum pieptiş versantul până la nivelul platformei pe care sunt situate construcțiile. De aici drumul se ramifică, unul din brațe fiind condus de-a lungul curbei de nivel, spre est, în apropierea marginii platformei și a limitei proprietății, ajungând în dreptul castelului în paralel cu latura sud-estică a acestuia. Cu foarte mici diferențe – datorate, probabil, mai degrabă gradului diferit de detaliere a reprezentărilor –, toate hărțile istorice de care dispunem prezintă aceeași situație (fig. 1-5).

Un al doilea braț al ramificației drumului care urcă versantul continuă spre nord, conducând direct în zona parcului, desfășurat la nord de castel, și totodată, în prezent, la noile construcții apărute ca dotări ale programului medical. Acest al doilea braț este prefigurat în cea de-a doua ridicare topografică militară a Imperiului Austriac (1806-1869) (fig. 2) sub forma unei alei alinate cu arbori pe ambele laturi. Cea de-a treia ridicare topografică militară a Austro-Ungariei (1869-1887) (fig. 3) omite reprezentarea acestui braț, dar îl regăsim reprezentat schematic în cartarea Regatului Maghiar (1869-1887) (fig. 4) (aici el se ramifică, la rândul lui, în cadrul parcului) și în harta militară din 1941 (fig. 5) (de data aceasta fără ramificație).

Al treilea braț al ramificației drumului care urcă versantul este condus spre nord-vest, deservind proprietățile învecinate parcului în forma sa istorică. Fără a fi clar dacă vreunul din traseele reprezentate în prima ridicare topografică militară a Imperiului Habsburgic (1763-1787) (fig. 1) ar coincide cu acest al treilea braț de drum, el devine clar lizibil în toate reprezentările ulterioare (fig. 2-5).

La castel se mai poate ajunge și prin intermediul unei alei pietonale, conduse în zigzag (fig. 6) în apropiere și la est de drumul care urcă pieptiş versantul între drumul principal al satului și platforma castelului. Aleea pietonală întâlnește brațul de drum condus de-a lungul laturii sud-estice a castelului în apropierea turnului sudic al acestuia. Prezența aleii pietonale nu apare documentată în reprezentările hărților istorice, fapt care se poate datora fie absenței sale, fie caracterului minor al amenajărilor pe care o astfel de legătură le presupune. De asemenea, și mai la est de aleea pietonală în zigzag se află o alee în trepte,¹³ urcând în linie dreaptă versantul din apropierea drumului principal al satului până în dreptul turnului sudic.

Accesul principal în clădirea castelului se face pe latura sud-estică a acestuia, traversând pe un mic pod urmele șanțului pentru apă (foto 5, 7). Spațiul de tip gang al intrării conduce ulterior în curtea interioară a castelului. Accesul în spațiile castelului este posibil și din gangul turnului estic și de pe latura nord-vestică a castelului (urcând din fostul șanț pentru apă, prin intermediul unei scări, până în dreptul primului nivel al clădirii) (foto 10).

Amenajările de acces trebuie să fi avut la origine un grad mic de elaborare dat fiind caracterul mai degrabă neprimitor al construcției. Reprezentări și ilustrate de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea ne prezintă o zonă a intrării principale în castel în care se simte, totuși, un oarecare grad de decorativism: vegetație mărunță de-a lungul laturii sud-estice a castelului, plante agățătoare pe pereții castelului de jur împrejurul gangului de la parterul turnului estic, stâlpii de capăt ai parapetelor podului prevăzuți cu sfere decorative și, ulterior, cu lei sculptați. La ora actuală plantele agățătoare au dispărut de pe pereții castelului iar podul și-a pierdut elementele decorative; o vegetație mărunță decorativă este, în continuare, întreținută de-a lungul aleii paralele cu latura sud-estică a castelului.

13 Această alee este documentată grafic și într-o reprezentare de secol XIX a castelului executată de SZATHMÁRI PAP Károly (2012, 185).

14 See note 8, above.

Castelul și relația lui cu amenajările exterioare

■ Castelul din Brâncovenești prezintă puține intenții de deschidere către amenajările exterioare; este un fost castel-cetate, care a păstrat în mare parte imaginea unei arhitecturi defensive, determinându-l pe József BIRÓ să îl caracterizeze drept „cel mai sobru și mai sumbru dintre toate castelele ardeleni”.¹⁴ Până și accesul principal în castel și-a păstrat caracterul istoric, fiind precedat de un mic pod traversând fostul șanț cu apă, pod inițial mobil, care la închidere se potriveau perfect în chenarul delimitat pe perețele fațadei sud-estice de ancadramentul portalului (WEISZ 2007, 98). Toate hărțile istorice premergătoare secolului al XX-lea de care dispunem (fig. 1-4) înfățișează castelul sub forma unei construcții rectangulare, cu curte interioară pătrată și colțurile exterioare proeminente, cel puțin planimetric dacă nu și volumetric. Harta militară din 1941 omite reprezentarea castelului, a cărui prezență o semnalează prin însemnarea „Ks.” (probabil prescurtarea cuvântului *kastély*, adică *castel* în limba maghiară) (fig. 5).

În prezent, castelul este, în continuare, o clădire rectangulară cu patru turnuri proeminente de colț, înălțându-se deasupra terenului pe trei niveluri pentru cele patru aripi ale sale, respectiv pe patru niveluri pentru turnurile de colț. Dacă pentru cele două turnuri mai mici, cel nordic și cel vestic, cel de-al patrulea nivel este unul orb (fără ferestre), turnurile mai mari, cel sudic și cel estic, dispun de deschideri și spații locuibile pe toate cele patru niveluri ale lor, turnul estic cu deschidere chiar pe întregul perimetru.

Ferestrele castelului sunt mici, de tip „gol împușcat”, nu foarte numeroase. Urmărind materialul iconografic disponibil (gravuri, dar și ilustrate și fotografiile de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, fig. 7, foto 2-4, 6), putem observa modificări survenite în numărul și distribuția golurilor, unele dintre ele alternând între a fi reprezentate ca goluri cu ferestre sau goluri oarbe (închise).

Refacerile acoperișurilor, chiar dacă au produs modificări ale volumetriei acestora, nu au adus schimbări semnificative privind relaționarea cu exteriorul; micile lucarne prezente în unele dintre imagini nu puteau servi decât la aerisirea podurilor.

¹⁴ Vezi nota 8, mai sus.

■ Foto 7. Latura sud-estică a castelului © Andreea MILEA, 2009

■ Photo 7. The south-eastern side of the manor house © Andreea MILEA, 2009

inent outer corners, at least as layout if not in volume. The 1941 military survey omits the representation of the manor house, the presence of which is signalled by the “Ks.” marking (probably the abbreviation of the word *kastély*, meaning *manor house* in Hungarian) (Figure 5). Nowadays, the manor house is still a rectangular building with four protruding corner towers, rising above the terrain on three levels for its four wings, respectively on four levels for the corner towers. If for the two smaller towers, the northern and western ones, the fourth level is a blind one (without windows), the larger towers, the southern and eastern ones, have openings and living spaces on all four levels, the eastern tower on its whole perimeter. The manor house’s windows are small, and not very many. Following the available iconographic material (engravings, but also postcards and photographs from the end of the 19th and the beginning of the 20th century, Figure 7, Photos 2-4, 6), we notice modifications in the number and distribution of the openings; some of them alternate being represented as real windows or as blind windows (closed). The modifications of the roofs, even if they altered their volumes, did not bring significant changes regarding the relationship with the exterior; the small dormers present in some of the images could only serve to ventilate the attics. Regarding the relationship of the manor house spaces with the outside, the most significant observations refer to the small balconies and exterior galleries, as well as to the alterations of the eastern tower. Period images (Figure 7, Photos 2 and 3) signal the presence of some unused stone brackets on the south-eastern elevation, but also on the faces of the western and northern towers, their existence indicating a previous use or need. We find this situation both at the time of the eastern tower as low building (Figure 7, Photo 2), as well as following its raising (Photo 3). A while after the eastern tower was raised, there appears on the south-eastern elevation a wooden balcony supported by existing stone brackets (Photo 4). At this stage it is an open, uncovered balcony. Its privileged position, at the last level of the south-eastern elevation, facing the Mureș River valley, undoubtedly offered a generous view on the surroundings. Without having, for the moment, illustrations as evidence, we may suppose that, along with reusing the brackets of the south-eastern side and building the balcony, the same could have been implemented in the case of the western and northern towers, also equipped with stone brackets on the third level, where we currently also find wooden balconies, similar to wall-walks, offering viewpoints on the park (Photo 10). At the time of the on-site visit, in 2009, all three balconies (galleries) were covered in a brutal manner with corrugated iron supported by a timber structure (Photos 7 and 10). The north-western elevation still has the two stone brackets on the second level, as possible supports for a former small balcony (Photo 10). We have iconographic documentation for the eastern tower in two of its stages. In the first one (Figure 7, Photo 2), before the modifications from the end of the 19th century, the tower presents itself as a building on two levels: a ground floor for the gangway crossing

■ **Foto 8.** Turnul estic al castelului © Andreea MILEA, 2009

■ **Photo 8.** The manor house's eastern tower © Andreea MILEA, 2009

to the park, thus an open space, and an upper floor, also opened as a large veranda with a view on the Mureș River valley. In the second stage (Photos 3-4, and 6), subsequent to the modifications from the end of the 19th century, the tower receives a height of four levels, the veranda being raised to the fourth level, the intermediate levels receiving closed spaces, and the ground floor still housing the gangway; thus, the perspective offered from the veranda became larger. This last stage of the eastern tower also corresponds to the current situation (Photos 7 and 8). The typology of building with inner courtyard, in itself, suggests a rather introverted character of the spaces. The inventory from 1648 informs us on the existence of the wooden gallery resting on pillars, on three sides of the courtyard (SEBESTYÉN & SEBESTYÉN 1963, 98-99). Currently, the courtyard is lined on all four sides by a closed gallery on the first floor, raised on pillars that form a portico at ground floor level.

Landscape design¹⁵

■ As we mentioned in the *Introduction*, an inventory from 1648 signalled the presence around the manor house of the moat and palisades, of a small octagonal summer house in front of the entrance, of a well in the court-

¹⁵ Taking into account the specifics of landscape architecture and of the elements with which it works, for the study of the historical park landscaping we consider the following aspects to be of interest: the style of the park's landscaping; the delimitation of the areas with a different character; the compositional principles of the design; the placement of circulation routes, their hierarchy, and the treatment of the stepping surfaces; the placement of the vegetation, the height of the specimens and species used; the presence of ornamental buildings, of ornamental objects, and of outdoor furniture. On this subject, see also the publication of Albert FEKETE (2007, 13-21).

În ceea ce privește relația spațiilor castelului cu exteriorul, cele mai semnificative observații se referă la micile balcoane și galerii exterioare, precum și la transformările aduse turnului estic. Imagini de epocă (fig. 7, foto 2-3) semnaleză prezența unor console de piatră nefolosite pe fațada sud-estică, dar și pe fețele turnurilor vestic și nordic, existența lor indicând totuși o utilizare sau necesitate anterioară. Regăsim această situație atât pe vremea turnului estic ca și construcție joasă (fig. 7, foto 2), cât și ulterior înălțării sale (foto 3). După un timp de la înălțarea turnului estic, apare pe fațada sud-estică un balcon din lemn susținut pe consolele de piatră preexistente (foto 4). În această etapă este vorba de un balcon deschis, descoperit. Poziția privilegiată a balconului, la ultimul nivel al fațadei sud-estice, îndreptată spre valea Mureșului, oferea, de bună seamă, o perspectivă generoasă asupra împrejurimilor. Fără să dispunem, pentru moment, de imagini doveditoare, putem presupune că odată cu refolosirea consolelor laturii sud-estice și construirea balconului, s-ar fi putut proceda asemănător în cazul turnurilor vestic și nordic, dotate de asemenea cu console de piatră la cel de-al treilea nivel, unde la ora actuală regăsim de asemenea balcoane lemn, ca niște galerii de gardă, oferind astfel puncte de belvedere asupra parcului (foto 10). La vremea vizitării sitului, în anul 2009, toate cele trei balcoane (galerii) erau acoperite într-o manieră brută cu tablă ondulată susținută de o structură de lemn (foto 7, 10). Fațada nord-vestică dispune în continuare de două console de piatră la cel de-al doilea nivel, ca posibile susținătoare ale unui fost mic balcon (foto 10).

Turnul estic îl avem documentat iconografic în două din ipostazele sale. În prima ipostază (fig. 7, foto 2), premergătoare modificărilor de sfârșit de secol XIX, turnul se prezintă ca o construcție pe două niveluri: un parter destinat gangului de trecere spre parc, prin urmare un spațiu deschis, și un etaj de asemenea deschis sub forma unei ample verande cu pravești spre valea Mureșului. În cea de-a doua ipostază (foto 3-4, 6), ulterioară modificărilor de sfârșit de secol XIX, turnul primește înălțime de patru niveluri, veranda fiind înălțată la ultimul nivel, nivelurile intermediare primind spații închise, iar parterul găzduind în continuare gangul de traversare; astfel, perspectiva oferită de la nivelul verandei a dobândit amploare și mai mare. Această ultimă ipostază a turnului estic corespunde și situației actuale (foto 7-8).

Însăși tipologia clădirii cu curte interioară sugerează caracterul mai degrabă introvertit al spațiilor. Inventarul din 1648 ne informează asupra existenței unei galerii de lemn așezată pe stâlpi, înconjurând curtea pe trei laturi (SEBESTYÉN & SEBESTYÉN 1963, 98-99). În prezent, curtea este mărginită pe toate cele patru laturi ale sale de o galerie închisă situată la nivelul etajului întâi, ridicată pe stâlpi care formează un portic la nivelul parterului.

■ **Foto 9.** Gangul turnului estic, de acces spre parc © Andreea MILEA, 2009

■ **Photo 9.** The eastern tower's gangway, of entrance to the park © Andreea MILEA, 2009

■ **Foto 10.** Latura nord-vestică a castelului © Andreea MILEA, 2009

■ **Photo 10.** The north-western side of the manor house © Andreea MILEA, 2009

■ Foto 11. Parcul peisager © Andreea MILEA, 2009
■ Photo 11. Landscaped park © Andreea MILEA, 2009

■ Foto 12. Masa memorială a Helikon-ului Ardelean © Andreea MILEA, 2009
■ Photo 12. Memorial table of the Transylvanian Helikon © Andreea MILEA, 2009

Amenajarea exterioară¹⁵

■ Un inventar din 1648 semnala prezența în jurul cetății a șanțului și palăncilor,¹⁶ a unei case de vară octogonale de mici dimensiuni în fața intrării, a unei fântâni în curte, precum și existența a trei grădini care aparțineau de cetate (SEBESTYÉN & SEBESTYÉN1963, 98-99). Întinderea grădinilor la momentul respectiv ne este, pentru moment necunoscută, așa cum necunoscute ne sunt și caracterul acestor grădini (utilitare sau de agrement), respectiv amenajările lor.

Fără a delimita propriu-zis vreo grădină aferentă castelului, prima ridicare topografică militară a Imperiului Habsburgic (1763-1787) (fig. 1) reprezintă grafic atât topografia locului cât și suprafețele împădurite semnificative care se desfășoară la nord de castel. Totuși, între castel și pădure, pe o suprafață deloc neglijabilă, maniera de reprezentare a arborilor este diferită față de cea adoptată pentru zona împădurită (arbori mai mici și mai rari față de cei mari și deși din pădure), ceea ce ar putea semnala o suprafață plantată în mod intenționat. La o suprapunere a hărților istorice succesive, această suprafață ar fi inclusă în suprafața parcului delimitat, după cum vom vedea, în reprezentările ulterioare.

Cea de-a doua ridicare topografică militară a Imperiului Austriac (1806-1869) (fig. 2) delimitează grafic parcul castelului (*Schlofs Br Kemény*), trăsând propriu-zis o limită, adoptând convenții grafice complet diferite pentru păduri (suprafață cenușie) și grădini plantate (mici arbori răsfirați), și sugerând totodată existența unei alei delimitată pe ambele laturi cu arbori în aliniament (a se vedea și *Amenajările de acces*).

Cea de-a treia ridicare topografică militară a Austro-Ungariei (1869-1887) (fig. 3) prezintă aparent aceeași situație, doar cu mijloace grafice mai puțin evidente și cu un grad mai mic de detaliu. Astfel, diferența dintre pădure și parcul castelului (*Schl.*), deși prezentă, este mai puțin clară, iar aleea descrisă anterior de data aceasta nu este reprezentată. Cartarea Regatului Maghiar (1869-1887) (fig. 4), readuce detaliul în reprezentare

15 Luând în considerare specificul arhitecturii peisagere și a elementelor cu care ea lucrează, pentru studiul amenajărilor parcurilor istorice considerăm că sunt de interes următoarele aspecte: stilul amenajării parcului; delimitarea zonelor cu caracter diferit; pricipiile compoziționale la care s-a recurs în amenajare; dispunerea traseelor de circulație, ierarhia acestora și tratarea suprafeței de călcare; dispunerea vegetației, înălțimea exemplarelor vegetale și speciile întrebuințate; prezența construcțiilor ornamentale, a obiectelor ornamentale și a mobilierului de parc. Pentru acest subiect, a se vedea publicația lui Albert FEKETE (2007, 13-21).

16 „PALĂNCĂ, *palănci*, s.f. 1. (Înv.) Palisadă [...] 2. (Reg.) Nume dat unor construcții rudimentare, folosite ca gard, ca adăpost pentru animale etc. [...]” (COTEANU et al. 1998, 740).

yard, as well as the existence of three gardens belonging to the castle (SEBESTYÉN & SEBESTYÉN1963, 98-99). The area of the gardens at the time is, for the moment, not known, as are the characteristics of these gardens (utilitarian or leisure), respectively their landscaping.

Without actually delimiting any gardens belonging to the manor house, the First Military Survey of the Habsburg Empire (1763-1787) (Figure 1) shows both the site's topography as well as the significant wooded areas north of the manor house. However, between the manor house and the forest, on a far from negligible area, the manner of representing the trees is different from the one used for the woodland (smaller and rarer trees than the great and dense ones for the forest), which might signal an intentionally planted area. On a superposition of the successive historical maps, this area would be included in the delimited park area, as we shall see in subsequent representations. The Second Military Survey of the Austrian Empire (1806-1869) (Figure 2) delimits graphically the manor house park (*Schlofs Br Kemény*), actually drawing a boundary, adopting completely different graphic conventions for forests (grey area) and planted gardens (small scattered trees), at the same time suggesting the existence of an alley lined with trees on both sides (see also *Access elements*). The Third Military Survey of Austro-Hungary (1869-1887) (Figure 3) apparently presents the same situation, only with less obvious graphic means and with a lower degree of detail. Thus, the difference between the forest and the manor house park (*Schl.*), although present, is less clear, and the previously described alley is not represented this time. The Mapping of the Kingdom of Hungary (1869-1887) (Figure 4), brings back the detail in the representation through the clear differentiation of the area of the manor house's park (*Schl. Br Kemény* along which, this time, the castle garden, *várkert*,

is explicitly mentioned) from that of the forest, and by the separation of the park's surface into three areas; thus, the road that enters directly into the park crossing to the west from the manor house, branches once it enters the park, separating areas with similar dimensions. The three areas have a similar representation, of scattered trees, with different densities from one area to the other; their placement probably belongs more to the graphic convention than to suggesting the real planting model. The 1941 military survey (Figure 5) preserves the limits of the manor house park (Ks.), the differentiation of the park from the forest, but gives up on the representation of one of the previously described alleys; the shown alley is found in the boundaries of the current areas of the site (see *Local relief and the placement of major elements*). The free placing of the preserved arborescent vegetation, resembling a rare forest, associated with the naturalness of the landforms, encourages us to suppose that the design of the 19th century manor house park corresponded to the landscaped style¹⁶. The romantic aspect of framing the sombre fortified manor house in an apparently natural forest, the existence of the moat's traces, the lack of rigorously drawn paths, the inclusion of the group of monuments scattered under the trees near a clearing, all fall within the sought-for effects of the landscaping style of garden design. To the above-mentioned elements are added the size of the park and not least the difficulty in establishing its limits, aided here by the irregularity of the landforms, but also by the irregularity of the park's actual limits: looking both from the surroundings to the manor house's site, as well as from the manor house's site to the surroundings, the park seems to blend into the neighbouring forest and landscape. Several period images show details of the landscaped park's design. Gusztáv MORELLI's engraving from the 19th century (Figure 7) shows the tall vegetation's distancing from the manor house's building, which can be thus fully perceived, and also the abundance of massive conifer specimens to the west of the manor house. Parallel with the manor house's south-eastern side we notice an area with short plants, probably defining a decorative surface in front of the entrance. To the east of the manor house's building, deciduous tree specimens begin to be distinguished. Climbing plants are led on the manor house's building, on the entire ground floor level of the eastern tower, and several seedlings of decorative bushes are planted in next to the southern tower. A photograph from the end of the 19th century (Photo 2), looking at the manor house's site from the Mureş River valley, confirms the hypothesis of a very good connection, regarding the imagery, between the manor house park and the forest, but also shows us the vegetation density on the slope connecting the manor house's terrace to the

prin diferențierea clară a suprafeței parcului castelului (*Schl. Br. Kemény* alături de care, de data aceasta, apare explicit menționată *várkert*, grădina cetății) de cea a pădurii și prin separarea suprafeței parcului în trei zone; astfel, drumul care accede direct în parc trecând la vest de castel, odată intrat în parc se bifurcă separând zone de amploare oarecum similară. Cele trei zone au o reprezentare asemănătoare, de arbori răsfirați, cu densități diferite de la o zonă la alta; dispunerea lor ține probabil mai mult de convenția grafică decât de sugerarea modelului real de plantare.

Harta militară din 1941 (fig. 5) păstrează limitele parcului castelului (Ks.), diferențierea parcului de pădure, dar renunță la reprezentarea uneia dintre aleile descrise anterior; aleea reprezentată se regăsește în delimitările zonelor actuale ale amplasamentului (a se vedea *Relief local și dispunerea elementelor majore*).

Modelul liber de dispunere a vegetației arborescente păstrate, asemănător unei păduri rare, asociat cu naturalețea formelor terenului, ne îndeamnă să presupunem că amenajarea parcului din secolul al XIX-lea al castelului corespundea stilului peisager.¹⁷ Aspectul romantic al încadrării sobrului castel-cetate într-o pădure aparent naturală, existența urmelor șanțului de apărare, lipsa unor trasee de circulație riguros trasate, includerea grupului de monumente răsfirate sub arbori în apropierea unui luminiș, toate se înscriu în efectele căutate ale stilului peisager de amenajare a parcurilor. La cele menționate se adaugă amploarea parcului și nu în ultimul rând dificultatea de a-i distinge limitele, ajutată aici de neregularitatea formelor de relief, dar și de neregularitatea limitelor propriu-zise ale parcului: privind atât din împrejurimi spre amplasamentul castelului cât și de pe amplasamentul castelului spre împrejurimi, parcul pare să se contopească în pădurea și peisajul învecinat.

Câteva imagini de epocă ne semnalează detalii ale amenajării parcului peisager. Gravura din secolul al XIX-lea a lui Gusztáv MORELLI (fig. 7) semnalează distanțierea vegetației înalte față de clădirea castelului, care astfel poate fi perceput în întregime, și totodată abundența exemplarelor masive de conifere la vest de castel. În paralel cu latura sud-estică a castelului observăm o zonă cu plante de mică înălțime, definind probabil o suprafață cu caracter decorativ în fața intrării. La est de clădirea castelului încep să se distingă exemplare arborescente foioase. Pe clădirea castelului, pe întregul registru parter al turnului estic sunt conduse plante cățărătoare, iar în imediata apropiere a turnului sudic sunt plantați câțiva puiți de arbuști decorativi.

O fotografie de la sfârșitul secolului al XIX-lea (foto 2), privind amplasamentul castelului de pe valea Mureșului, confirmă ipoteza unei foarte bune îmbinări, la nivel de imagine, între parcul castelului și pădure, dar ne arată totodată și densitatea vegetației pe versantul care face trecerea dintre platforma castelului și vale. Aceeași situație o putem observa mai târziu, după înălțarea turnului estic, în fotografiile de la începutul secolului al XX-lea (foto 3-4).

Grija pentru caracterul decorativ al amenajării în imediata apropiere a intrării în castel o putem observa din nou într-o imagine de la începutul secolului al XX-lea (foto 5), care ne arată dispunerea puiților de arbuști decorativi aliniați de-a lungul șanțului ce mărginește latura sud-estică a clădirii. Aleea conducând prin gangul turnului estic în parc pare să se fi bucurat în epocă de aceeași grijă: o regăsim și pe ea, la începutul secolului al XX-lea (foto 6), aliniată regulat pe ambele laturi cu puiți de arbuști decorativi. Ultimele două imagini amintite oferă totodată indicii despre aleile amenajate de-a lungul laturilor sud-estică, respectiv nord-estică a castelului: acestea par să fi fost simple alei prunduite.

Așa cum am amintit deja (a se vedea *Relief local și dispunerea elementelor majore*), la ora actuală amenajările peisagere ale parcului sunt

16 For a more comprehensive description of the characteristics of the landscaped garden design style, see the publication of Ana-Felicia ILIESCU (2003, 64).

17 Pentru o prezentare detaliată a caracteristicilor stilului peisager de amenajare a grădinilor, a se vedea publicația lui Ana-Felicia ILIESCU (2003, 58-62).

restrânse pe o suprafață considerabil mai mică decât cea inițială, grupată în jurul castelului, îndeosebi înspre sud, est, respectiv nord. Dispunerea vegetației mature pe teren și-a păstrat naturalitatea (foto 11), dar unele detalii și-au pierdut din rafinament: aleile amintite anterior fie au fost asfaltate (foto 7), fie și-au pierdut suprafața prunduită, devenind simple alei de pământ (foto 9); caracterul ornamental al vegetației în dreptul fațadei sud-estice a intrării a devenit mai puțin coerent, amestecând diverse specii, fără o regulă anume; iar monumentele din parc au pierdut din romantismul imaginii prin apariția unor împrejmuiri de protecție (foto 12-14).

Concluzie

■ Datorită, în bună măsură, folosirii sale continue, castelul Kendi-Kemény din Brâncovenești se află într-o stare bună, chiar dacă unele modificări i-au fost aduse și, prin aceasta, unele valori s-au pierdut (s-au pierdut detalii precum lei sculptați așezați pe vremuri de o parte și de alta a intrării pe pod, podul însuși a suferit modificări, balcoanele-galerie au fost alterate prin adăugarea unor structuri de acoperire, mormintele și masa memorială a Helikon-ului Ardelean au primit îngrădiri de protecție etc.). Suprafața parcului, rămânând vizibile delimitările istorice, se prezintă la ora actuală sub forma unor zone cu caracter extrem de diferit. O zonă păstrată ca parc de agrement cu caracter peisager; o a doua zonă cu terenuri agricole și inserții construite recent preluând programul medical mutat din castel; și o a treia zonă, de asemenea cu caracter utilitar, sub forma unei livezi. Probabilitatea păstrării funcțiilor utilitare pe sit este mare, cel puțin pentru perioada imediat următoare. Păstrarea programului medical pe sit are avantajele și dezavantajele sale în relație cu ansamblul istoric. Dezavantajul constă în ocuparea suprafeței fostului parc cu noi construcții, modificând caracterul locului. Avantajul constă în necesitatea creării de amenajări exterioare, benefice pentru pacienți, pe care un astfel de program o presupune, dând astfel ocazia reluării funcțiunii de destindere cu amenajări corespunzătoare pentru o parte din suprafețele ocupate la ora actuală de terenuri agricole sau livezi. Totuși, chiar luând în considerare acest posibil avantaj, în lipsa unor documente tehnice (planuri ale amenajării istorice) și ale urmelor fostelor amenajări pe sit, decizia unor amenajări inovatoare va avea de confruntat dificultatea alegerilor concrete în proiectare pentru a răspunde statutului actual al sitului, de ansamblu monument istoric, din care face parte un parc clasat drept monument istoric. În ceea ce privește zona păstrată la ora actuală ca parc de agrement, principala

valley. The same situation can be noted later, after the raising of the eastern tower, in photographs from the beginning of the 20th century (Photos 3 and 4). The care for the decorative character of the landscaping in the vicinity of the entrance to the manor house can be observed again in an image from the beginning of the 20th century (Photo 5), which shows us the placement of the decorative seedlings aligned along the moat that limits the south-eastern side of the building. The alley leading through the gangway of the eastern tower seems to have enjoyed the same care: we find it too, at the beginning of the 20th century (Photo 6), regularly lined on both sides with decorative bush seedlings. The last two mentioned images also offer clues on the alleys designed along the south-eastern, respectively north-eastern sides of the manor house: they seem to have been simple gravelled alleys. As we have already mentioned (see *Local relief and the placement of major elements*), nowadays the landscaping of the park is reduced on a considerably smaller surface than the initial one, grouped around the manor house, especially to the south, east, and north. The placing of the mature vegetation on the terrain preserved its naturalness (Photo 11), but some details have lost in refinement: the previously mentioned alleys were either asphalted (Photo 7), or lost their gravelled surface, becoming simple earthen alleys (Photo 9); the ornamental nature of the vegetation in front of the south-eastern entrance elevation became less coherent, mixing different species without a particular rule; the monuments in the park lost their romanticism through the apparition of protective fences (Photos 12-14).

Conclusion

■ Due largely to its continuous use, the Kendi-Kemény Manor House in Brâncovenești is in a good state of preservation,

■ **Foto 13.** Mormântul și monumentul funerar al lui János KEMÉNY în parcul peisager © Andreea MILEA, 2009
■ **Photo 13.** The tomb and funerary monument of János KEMÉNY in the landscaped park © Andreea MILEA, 2009

■ **Foto 14.** Monumente funerare în parcul peisager © Andreea MILEA, 2009
■ **Photo 14.** Funerary monuments in the landscaped park © Andreea MILEA, 2009

even if it suffered some alterations and, through them, some values have been lost (details were lost, such as the sculpted lions, once placed on both sides of the entrance to the bridge, the bridge itself was altered, the gallery-balconies were altered though the addition of covering structures, the graves and memorial table of the Transylvanian Helikon received protective enclosures, etc.). The surface of the park, with the historic limits still visible, currently has several areas with extremely different characteristics. An area was preserved as a landscaped leisure park; a second area with farmlands and recently built insertions for the medical programme transferred from the manor house; and a third area, also utilitarian, as an orchard. The probability of preserving the utilitarian functions on the site is large, at least for the near future. Preserving the medical programme on the site has its advantages and disadvantages related to the historical ensemble. The disadvantage is occupying the area of the former park with new buildings, altering the nature of the place. The advantage is the necessity, given by this type of programme, of creating landscape design elements, beneficial for the patients, thus presenting the occasion for a part of the surfaces currently occupied by farmland or orchards, to return to the leisure function, with appropriate elements. However, even taking into account this possible advantage, lacking technical documents (plans of the historical landscape design) and traces of the former elements on the site, the decision of innovative designs will have to confront the difficulty of concrete design choices in order to answer to the site's current status, of historic building, to which a listed historic park belongs. Regarding the area preserved currently as leisure park, its main value rests in the trees, both as preserved specimens as well as through the way their placing follows the principles of the landscaped style. The objects present in the park – the funerary monuments, the memorial table of the Transylvanian Helikon – add to the value of the surviving historic park. But maybe even more important than the already mentioned elements is the preservation of the landscaping traces from the times of the fortified manor house (the works delimiting the moat), reminding us of the initial, defensive function of the ensemble. The place of the Kendi-Kemény Manor House in the history of Transylvanian architecture is clearly stated by József BIRÓ: „if it had not endured, we would not be able to form an accurate enough picture about the architecture of the old Transylvanian castles.”¹⁷

ei valoare constă în vegetația arborescentă, atât ca exemplare păstrate cât și prin modul în care dispunerea acestora susține principiile stilului peisager de amenajare. Obiectele prezente în parc – monumentele funerare, masa memorială a Helikon-ului Ardelean – adaugă și ele valoare parcului istoric supraviețuitor. Dar poate și mai importantă decât cele deja menționate este păstrarea urmelor de amenajare a terenului din vremurile castelului-cetate (lucrările de teren delimitând șanțul pentru apă), amintindu-ne funcțiunea inițială, defensivă, a ansamblului. Locul castelului Kendi-Kemény în istoria arhitecturii transilvănene este precizat extrem de clar de către József BIRÓ: „dacă nu ar fi dăinuit, nici nu ne-am fi putut forma o imagine suficient de precisă despre arhitectura vechilor cetăți transilvănene”.¹⁸

Bibliografie/Bibliography

- *** Brâncovenești – Kendy-Kemény. Monumente Uitate. <http://monumenteuitate.org/ro/monument/194/Brancovenesti-Kendi-Kemeny> (accesat în ianuarie 2017).
- *** Colecția de ilustrate a Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca. [Postcard collection of the “Lucian Blaga” Central University Library, Cluj-Napoca.]
- *** Historical Maps of the Habsburg Empire. Mapire. <http://mapire.eu/en/> (accesat în ianuarie 2017).
- *** Lista Monumentelor Istorice 2004, 2010, respectiv 2015. Ministerul Culturii și Patrimoniului Național, Institutul Național al Patrimoniului. [List of Historic Buildings 2004, 2010, respectively 2015. Ministry of Culture and National Heritage, National Institute of Heritage.]
- *** Marosvécs – Kemény kastély. Hereditatum. <http://hereditatum.ro/muemlekek/adatok.html?muemlek=2060> (accesat în ianuarie 2017).
- *** Marosvécs és környéke, A marosvécsi vár és a park. <http://www.kemenyinfo.hu/content.php?s=portalmain&id=3sav0w5brgwy-6n1e&f=art1&activate=1&subactivate=0>, <http://www.kemenyinfo.hu/content.php?s=portalmain&id=b89p0dl7oiyw3r2k&f=art1&activate=1&subactivate=1> <http://www.kemenyinfo.hu> (accesat în ianuarie 2017).
- BIRÓ, József. 1944. *Erdélyi kastélyok*. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet – Singer és Wolfner Kiadása.
- COTEANU, Ion et al. 1998. *Dicționarul explicativ al limbii române*. București: Univers Enciclopedic.
- FEKETE, Albert. 2007. *Az erdélyi kertművészet. Maros menti kastélykertek*. Kolozsvár: Művelődés.
- ILIESCU, Ana-Felicia. 2003. *Arhitectură peisageră*. București: Editura Ceres.
- ION, Narcis Dorin. 2002. *Castele, palate și conace din România*. București: Editura Fundației Culturale Române.
- MILEA, Andreea. 2012. Grădini istorice din Transilvania: primi pași pentru o cercetare sistematică. Historical Gardens in Transylvania: First Steps for a Systematic Research. *Transsylvania Nostra* 4/2012: 48-60.
- SEBESTYÉN, Gheorghe & Victor SEBESTYÉN. 1963. *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. București: Editura Academiei Republicii Populare Române.
- SZABÓ, M. Attila. Dicționar de localități din Transilvania. <http://dictionar.referinte.transindex.ro/index.php?action=betu&betu=l&kezd=180&co=roman> (accesat în aprilie 2015).
- SZATHMÁRI PAP, Károly. 2012. *Erdély képekben*. Ed. Jenő MURÁDIN. Cluj-Napoca: Kriterion.
- WEISZ, Attila. 2007. *Száz erdélyi műemlék*. Kolozsvár: Utilitas Kiadó.

¹⁷ „ha nem maradt volna fenn, nem is alkothatnánk eléggé hív képet Erdély régi várépítészetéről” (BIRÓ 1944, 42).

¹⁸ „ha nem maradt volna fenn, nem is alkothatnánk eléggé hív képet Erdély régi várépítészetéről” (BIRÓ 1944, 42); în text, în traducerea autoarei.

In memoriam Dan NICOLAE

■ Architect Dan NICOLAE has left us. His name has been identified with the Directorate for Historic Buildings of the Ministry of Culture for two decades.

“Has been identified” is the best phrase to describe the relationship between Dan NICOLAE and the Directorate for Historic Buildings, whose director as well as (civil) servant he was until retirement in 2013.

Dan NICOLAE was educated in Gipsy PORUMBESCU's school in Iași and is one of the re-founders of historic building conservation in Romania after 1990. He remained faithful to this activity until retirement and, in his heart, until his last day on earth.

Dan NICOLAE's activity as Director of the Directorate reached its height in the period 1997-2000 when, at Minister Ion CARAMITRU's insistence, the conservation of historic buildings benefited from a budget increase and a new vision. Dan NICOLAE was directly involved in the completion and acceptance of the *Endless Column*, conserved in 2000 under a programme funded by the World Bank.

Architect Dan NICOLAE's whole activity was an example of devotion to enhancing architectural heritage. He lived good and bad times in this respect, but he kept his professional honesty and his will to help both people and historic buildings all through these times. Many of the current specialists or civil servants in the area of historic building protection owe him the guidance of their first steps. For all these, Dan NICOLAE's memory will always stay with us.

May God comfort his soul, which has often been unfairly subject to the vicissitudes of life.

Sergiu NISTOR

■ Ne-am despărțit de arhitectul Dan NICOLAE, cel care s-a identificat, timp de aproape două decenii, cu Direcția Monumentelor Istorice (DMI) din Ministerul Culturii.

Expresia „s-a identificat” este cea mai potrivită pentru a descrie relația dintre Dan NICOLAE și Direcția Monumentelor Istorice, al cărei director, dar și dedicat slujitor (civil servant), a fost până la pensionare, în 2013.

Format la școala ieșeană a lui Gipsy PORUMBESCU, Dan NICOLAE este unul dintre re-fondatorii activității de restaurare a monumentelor istorice din România după 1990, activitate căreia îi va rămâne dedicat până la pensionare, iar sufletește, până în ziua în care s-a săvârșit din această lume.

Activitatea lui Dan NICOLAE în calitate de Director al DMI cunoaște apogeul în perioada 1997-2000 când, prin insistențele ministrului Ion CARAMITRU, restaurarea monumentelor are parte de un impuls bugetar și de o viziune deosebită. Dan NICOLAE este implicat direct în finalizarea și recepționarea *Coloanei fără de sfârșit*, restaurată în anul 2000 în cadrul programului finanțat de Banca Mondială.

În întreaga sa activitate, arhitectul Dan NICOLAE a fost un exemplu de dedicație pentru cauza punerii în valoare a patrimoniului arhitectural. A trăit momente bune și rele din acest punct de vedere, dar pe toate le-a parcurs cu onestitate profesională și cu dorința de a ajuta oameni și monumente deopotrivă. Mulți dintre cei care sunt astăzi specialiști sau funcționari în domeniul protejării monumentelor îi datorează îndrumarea primilor pași. Pentru aceasta, amintirea lui Dan NICOLAE va continua să ne însoțească.

Fie ca Cel de sus să dea alinare sufletului său, adesea pe nedrept supus vicisitudinilor vieții.

Sergiu NISTOR

■ Elbucșuțunk NICOLAE Dan építészről, aki közel két évtizeden át azonosult a Művelődési Minisztérium keretében működő Műemlékvédelmi Igazgatósággal.

Az „azonosult” szófordulat itt a legmegfelelőbb, és tükrözi a NICOLAE Dan és a Műemlékvédelmi Igazgatóság közötti szoros kapcsolatot, amelynek igazgatója és hűséges szolgálója (civil servant) volt nyugdíjazásáig, azaz 2013-ig.

PORUMBESCU Gipsy jászvásári iskolájának tanítványaként, 1990 után NICOLAE Dan a romániai műemlékvédelmi tevékenység újjáalapítója volt, és ennek a feladatnak maradt az elkötelezettje nyugdíjba vonulásáig, illetve lelkiileg utolsó leheletéig.

NICOLAE Dannak a Műemlékvédelmi Igazgatóság keretében folytatott tevékenysége 1997–2000 között érte el a csúcspontját, amikor CARAMITRU Ion miniszter megbízására a műemlékek restaurálása jelentős költségvetési ösztönzésnek örvendett, valamint különleges szemléletmódban részesült. NICOLAE Dan személyesen vett részt a 2000-ben a Világbank által finanszírozott program keretben restaurált *Végtelen oszlop* munkálatainak befejezésében és átvételében.

NICOLAE Dan építész egész munkássága alatt az elhivatottság példaképe volt az építészeti örökség érvényesülésének célját szolgálva. Ebből a szempontból jó és rossz pillanatokát is átélte, de minden cselekedetét szakmai tisztesség és az emberek, valamint a műemlékek megsegítése jellemezte. A jelenlegi műemlékvédő szakma számos tagja öneki köszönheti a szakmai életben tett első lépéseinek irányítását. Mindezekért NICOLAE Dan emléke továbbra is velünk marad.

Adjon a Fennvaló az életben oly sok igazságtalan viszontagságnak kitett lelkének enyhülést.

NISTOR Sergiu